

Tartu Ülikool
Filosoofiateaduskond
Kultuuriteaduste ja kunstide instituut
Etnoloogia osakond

Siiri Nork

SAUN KUI PÜHA KOHT JA SELLEGA SEOTUD KOMBESTIK: VÕRUMAALT
KOGUTUD ARHIIVI- JA VÄLITÖÖMATERJALIDE NÄITEL

Bakalaureusetöö

Juhendaja Ester Võsu (MA)

Tartu 2012

Sisukord

Sissejuhatus	3
Töö ülesehitus	4
Allikad ja metodoloogia	5
1. Saun kui püha koht eesti kultuuris	8
1.1. Eesti rahvausundile iseloomulikke tunnuseid	8
1.1.1. Pühaduse mõistest eesti rahvausundis	10
1.1.2. Pühad kohad eesti rahvakultuuris.....	11
1.2. Saun kui püha koht	12
1.2.1. Sauna seos üleloomulike olenditega.....	13
1.3. Saunaga seotud rituaalne kombestik	16
1.3.1. Saunas ravitsemine	19
1.3.2. Saun ja üleminekurituaalid.....	23
1.3.3. Saunaga seotud tähtpäevakombestik.....	27
2. Saun kui püha koht ja sellega seotud kombestik Võrumaal	31
2.1. Saun kui püha koht Võrumaal	31
2.1.1. Saun kui püha koht Võrumaal 19. ja 20. sajandil.....	32
2.1.2. Saun kui püha koht Võrumaal tänapäeval.....	39
2.2. Saunas ravitsemine Võrumaal	45
2.2.1. Saunas ravitsemine Võrumaal 19. ja 20. sajandil	45
2.2.2. Saunas ravitsemine Võrumaal tänapäeval	49
2.3. Saunaga seotud üleminekurituaalidest Võrumaal	52
2.3.1. Saunaga seotud üleminekurituaalidest Võrumaal 19. ja 20. sajandil	53
2.3.2. Saunaga seotud üleminekurituaalidest Võrumaal tänapäeval.....	57
2.4. Saunaga seotud tähtpäevakombestik Võrumaal	60
2.4.1. Saunaga seotud tähtpäevakombestik Võrumaal 19. ja 20. sajandil.....	60
2.4.2. Saunaga seotud tähtpäevakombestik Võrumaal tänapäeval.....	63
Kokkuvõte	66
Kasutatud allikad	70
Summary	73
Lisad	75

Sissejuhatus

Sauna puhul võib täheldada nii praktilist kui ka mentaalset funktsiooni. Saun ei tähista eestlaste jaoks mitte ainult traditsioonilist pesemiskohta, vaid on seotud lugematute saunaskäimise tavade, traditsioonide, uskumuste, kommetega ning pärimusega, moodustades sel viisil väga eriilmelise kultuurinähtuse. Käesolev töö keskendub just saunakultuuri vaimsele poolele, võttes aluseks arusaama saunast kui pühast kohast ja sellega seotud rituaalsest kombestikust. Selle teemani jõudsin 2011. aasta suvel Tartu Ülikooli etnograafiliste välitööde käigus, mis toimusid Võrumaal, Urvaste vallas. Võrumaa on saunakultuuri uurimiseks hea piirkond, kuna seal on säilinud veel üsna palju traditsioonilist kombestikku, sealhulgas suitsusaunaga seotud kombeid. Ka vanemat saunatüüpi, suitsusauna, on kõige enam säilinud just Võru ja Põlva maakonnas (Taal, Eichenbaum 2010). Urvaste välitööd keskendusid nii mineviku kui tänapäeva saunakultuuri uurimisele, eraldi oli tähelepanu all ka vanade suitsusaunade dateerimine ja kaardistamine. Välitöödel puutusime kokku nii vanemate kui ka uuemate saunadega ning minu huvi tärkas just selle vastu, kuidas on saunakultuur ja sellega seotud kombestik aja jooksul muutunud.

Veel 20. sajandi algust võib pidada ajaks, mil arusaam saunast kui pühast kohast oli Eestis veel igati levinud. Samuti olid elujõulised kõik saunakultuuriga seotud traditsioonid ja kombed. Minu töö eesmärk on uurida, milline tähtsus on olnud saunal kui pühal kohal eesti talupojakultuuris laiemalt ning kuidas on sellega seotud uskumused ja kombed tänapäevaks muutunud. Töö eesmärgist lähtuvalt olen püstitanud kaks uurimisküsimust:

1. Milline on olnud sauna kui püha koha tähendus eesti kultuuris?
 - Kuidas kajastub see saunaga seotud uskumustes?
 - Kuidas kajastub see saunaga seotud toimingutes?
2. Kuidas on saunakultuur Võrumaal 19. – 21. sajandi vältel muutunud?
 - Millised muutused on toimunud saunaga seotud uskumustes?
 - Millised muutused on toimunud saunaga seotud toimingutes?

Ma ei uuri oma töös sauna praktilist funktsiooni ega selle materiaalsel ja arhitektuurilisel väärtust. Viimast on põhjalikumalt uurinud Tamara Habicht oma monograafias “Eesti saun” (2008 [1972]) ning praegu tegeleb selle teemaga näiteks

Eesti Vabaõhumuuseumi maa-arhitektuuri programm traditsioonilise külamaastiku säilitamise ja tutvustamise raames (Tamm 2011: 4).

Töö ülesehitus

Käesolev bakalaureusetöö koosneb kahest suuremast peatükist, millest esimene tutvustab töö teoreetilist ja uurimisloolist tausta. Kuna minu bakalaureusetöö käsitleb sauna seost rahvausundiga, toon esimeses peatükis lühidalt välja eesti rahvausundile iseloomulikke tunnused, *püha* mõiste terminoloogia ja tähenduse rahvausundis ning üldise arusaama pühakohtadest ning nende piiritlemisest eesti rahvakultuuris. Seejärel käsitlen sauna kui püha kohta, keskendudes kahele aspektile: (1) sauna pühadus seoses sellele kohale omistatud tähendusega eesti rahvausundis, sauna seoseid üleloomulikkusega; (2) sauna pühadusega seostuvad ning seda loovad rituaalsed toimingud.

Teoreetilise ja uurimisloolise raamistliku kirjutamisel olen toetunud paljudele nii kitsamalt saunakultuuri uurijatele, kui ka laiemalt rahvausundi, rahvameditsiini ja rahvakalendri uurijatele. Kasutatud uurimustest on Tamara Habichti monograafia “Eesti saun” (2008 [1972]) kahtlemata kõige laiahaardelisem etnograafiline käsitus Eestis. Habichti uurimus on tervik, mis keskendub nii sauna materiaalsele kui ka vaimsele poolele, kasutades nii uurimuse ajal kogutud materjale kui ka vanemaid arhiivallikaid. Kuigi selle raamatu esmatrükk pärineb juba 1972. aastast ning seal edastatud uurimuse tulemused olid kogutud peamiselt 1950. aastatel, on siiani tegu kõige põhjalikuma uurimusega sauna ajaloost Eestis. Varem on saunast ja sellega seotud uskumustest kirjutanud ka näiteks Matthias Johann Eisen (1926) ja Oskar Loorits (1998 [1928]). Üldiselt võib aga öelda, et sauna on Eestis uuritud väga erinevatest kontekstidest lähtuvalt. Nii ei ole saun tihti olnud eraldi uurimisobjekt, vaid see kajastub paljuski teiste uurimuste kaudu. Näiteks on Mall Hiimäe eesti rahvakalendri kombestikku uurides mitmel korral toonud välja sauna osakaalu mingis tähtpäevakombestikus. Samuti esineb saun mitmetes rahvausundilistes ja rahvameditsiinilistes uurimustes. Uuematest saunakultuuri puudutavatest uurimustest võib mainida Epp Tamme bakalaureusetööd “Suitsusauna teadvustamine vaimse kultuuripärandina Võru valla elanike seas” (Tamm 2011). Käesoleva töö kirjutamise

ajal ei olnud mulle kättesaadav äsja trükist ilmunud populaarteaduslik raamat “Mi uma savvusann” (Margna jt. 2012).

Töö teine peatükk keskendub Võrumaalt pärineva empiirilise materjali ehk kohalike elanikega tehtud intervjuude analüüsile. Peatükk on jagatud nelja suuremasse alateemasse vastavalt teoreetilisest materjalist välja tulnud aspektidele, mille kaudu saunale püha staatus omistati. Nii käsitleb esimene teema sauna kui püha kohta läbi selle iseloomulike tunnuste, ülejäänud kolm teemat keskenduvad aga sellele, kuidas sauna pühaduse määrasid sellega seotud kombestik ja rituaalid (saunas ravitsemine, saunaga seotud üleminekurituaalid, sauna seos tähtpäevakommetega).

Allikad ja metodoloogia

Olen oma töö piiritletud nii ajaliselt kui ka territoriaalselt. Nii on käsitletavaks ajaperioodiks 19.- 21. sajand. Sellise ajaperioodi määravaks faktoriks on allikad ja nende kättesaadavus. Paikkondliku areaali olen piiritletud Võrumaaga. Siinkohal on tarvis aga selgitada piire ajaloolise ning tänapäeva Võrumaa vahel. Tänapäeval ei ole Võrumaa kultuuri- ja administratiivsed piirid enam üks-ühele samad (vt Lisa 1). Algselt kuulus vana Võrumaa alla kaheksa kihelkonda (Hargla, Kanepi, Karula, Põlva, Rõuge, Rāpina, Urvaste, Vastseliina). Tänapäeval hõlmab ajalooline Võrumaa lisaks Võru maakonnale ka praeguste Põlva, Tartu ja Valga maakondade alasid. Seega on töös vaatluse all pisut laiem kultuuriareaal kui seda on nüüdisaegne Võrumaa. Põhjus, miks olen materjali piiritletud just Võrumaaga, seisneb asjaolus, et saunade levik läbi sajandite on just seal piirkonnas olnud kõige tihedam (vt Lisa 2). Seega kajastab Võrumaale omane saunakultuur ka väga rikkalikke uskumusi ja tõekspidamisi, mis ei pruukinud olla omased näiteks Põhja- või Lääne-Eesti piirkondadele. Taoline lähenemine pakub juurdepääsu rohkematele ja ka kirevamatele uskumuslikele tekstidele. Samuti sai määravaks see, et 2011. aastal läbiviidud välitööd toimusid samuti Võrumaal.

Kuna minu üks töö eesmärkidest on saunakultuuris toimunud muutuste väljatoomine, siis tuginen empiirilise materjali analüüsis kahele erinevale allikaliigile. Esmalt toon välja vanemale saunakultuurile omased uskumused, kombed ja traditsioonid, kasutades selleks Eesti Rahvaluule Arhiivis (ERA) leiduvaid arhiivtekste. Peamiselt on tegu lühikeste uskumuslike või ka lihtsalt kirjeldavate

teadete või tekstikatketega, mis on kokku kogutud erinevatest arhiivi kartoteekidest. Seega ei pärine väljaotsitud materjalid mitte ainult sauna kartoteegist, vaid ka rahvausundi, rahvameditsiini, rahvakalendri ja muudest nende teemadega seotud kartoteekidest. Tekstid pärinevad üldiselt 19. sajandi lõpust ja 20. sajandi esimesest poolest (erandina mõned üksikud ka 20. sajandi teisest poolest), mistõttu kajastavad need just endisaegseid uskumusi ja kombeid. Minu kasutuses oli umbes 90-100 arhiivteksti, mille seast valisin välja need, mis antud teemat ja konteksti kõige paremini iseloomustasid.

Teiseks allikaliigiks on 2011. aasta Tartu Ülikooli etnograafiliste välitööde käigus tehtud intervjuud. Intervjuud viidi läbi Urvaste vallas 26.06 – 01.07.2011. Nendel välitöödel osales 11 tudengit, kes paaridena liikusid kaardi abil kohalikes küldes ja küsitlesid inimesi. Intervjuud viidi läbi pool-struktureeritud vormis varem koostatud küsimuskava abil (vt Lisa 3). Välitööde eesmärgiks oli saada ülevaade saunakultuuri hetkeseisust Võrumaal, Urvaste vallas. Minu kasutuses olid kõik selle välitöö raames tehtud intervjuude transkribeeringud, mida kokku oli 78. Antud töö kontekstis on selle allikaliigi eesmärgiks kirjeldada saunakultuuri tänapäeval ning pakkuda võimalust võrdluseks minevikuga.

Käesolevas töös olen materjali esitanud selektiivselt, püüdes keskenduda kõige enam teemat illustreerivatele tekstinäidetele. Empiirilise materjali baasi kokku pannes jagasin nii arhiivmaterjalid kui ka intervjuude transkribeeringutest välja otsitud tekstikatked peamiste teemade vahel, mille kaudu sauna kui püha kohta analüüsida saab. Nii moodustasin materjalist struktureeritud ülevaate, mis aitas mul allikatest ja nende olemusest paremat üldpilti saada. Nii arhiivallikaid kui ka intervjuude transkribeeringuid uurin teoreetilise materjali ja varasemate uurimuste valguses.

Siinkohal tuleb aga tähelepanu pöörata ka allikakriitikale. Arhiivallikate puhul tuleb nentida, et kuna minu töö maht on piiratud ja mul puudus ka ajaline võimalus, olen kasutanud vaid kartoteekidesse paigutatud teateid, mitte originaaltekste. Seetõttu võivad mõned minu tööga seotud tekstid olla ka välja jäänud, kuna need ei kajastunud kartoteegikaartidel. Intervjuude kui allikatega seoses tuleb möönda materjali kui terviku ebahühtlust. See tulenes faktist, et intervjuusid viisid läbi erinevad inimesed, kel kõigil oli erinev fookus, stiil ja teemale lähenemine. Teisalt võib välja tuua ka transkriptsioonide puudused, millest paljudel oli informatsioon selle läbiviimise kohta, informandi nime ja vanuse või muu olulise aspekti poolest lünklik. See tingis ka

puudulikkuse minu töös kasutatavate tekstikatkete viidetes. Viimase probleemkäsitlusena võiks nimetada ka seda, et kuna intervjuud on tehtud Urvaste vallas, ei kajasta see kindlasti üldist pilti Võrumaal, vaid pakub pigem võimaluse ülevaateks ühe Võrumaa piirkonna saunakultuuri hetkeseisust. Võttes arvesse allikate olemust ja nendega seotud probleeme, ei tee ma nende põhjal üldistavaid järeldusi, vaid annan teemast ülevaate eelnimetatud allikate piiratust ning omapoolsete tõlgenduste subjektiivsust silmas pidades. Usun, et bakalaureusetöö mahtu arvestades pakub antud töö siiski esialgse ülevaate sauna kui püha paigaga seotud uskumustest, kommetest ning nende muutumisest.

Tahaksin tänada kõiki, kes on kaasa aidanud selle töö valmimisele. Eriti suure tänu osutan oma juhendajale Ester Võsule, kelle abi on olnud hindamatu.

1. Saun kui püha koht eesti kultuuris

Läbi sajandite on saun tähendanud palju muud kui lihtsalt praktilist kohta pesemiseks. Saunakultuuri vaimne pool on väga tihedalt seotud lugematute rahvausundiliste tõekspidamiste, uskumuste, kommete ja traditsioonidega. Just inimeste mõttemaailm ja suhtumine sauna on andnud sellele vaimse tähenduse. Arusaam saunast kui pühast kohast ilmneb väga paljude saunakultuuriga seotud uskumuste kaudu, mis kujundasid suurel määral meie esivanemate religiooset maailmapilti ja suhtumist teispoosusesse. Nii on saunal olnud keskne roll maarahva koduses sfääris, seostudes uskumuste, aga ka rahvameditsiini ja rahvakalendri tähtpäevadega.

1.1. Eesti rahvausundile iseloomulikke tunnuseid

Rahvausundit võib käsitleda kui usku üleloomulikesse või kõrgematesse vägedesse, millest inimene tunneb end sõltuvat. Ometi on see ainult religiooni psühholoogiline külg. Usundit tuleks aga vaadata hoopis laiemas kontekstis. Ivar Paulson on tõdenud, et ükski usund ei ole ainult psüühiline fenomen, vaid ka ajalooline nähtus ja inimkonna kultuuriloo kompleksne avaldusvorm, mida kannavad mitmesugused ühiskondlik-ajaloolised traditsioonid, pärimused ning põlvest põlve edasiantud ja pärandatud kujutelmad ning kombed (Paulson 1997: 13). Ka Ülo Valk nendib, et ükski usund ei saa püsida lahus selle pärimuse elavatest kandjatest. Nii on ka eesti rahvausundi keskmeks tõeks peetud kujutelmad maailma kohta, mis avalduvad religioossetes tekstides, rituaalsetes toimingutes, inimeste argipäevases käitumises ja emotsionaalsetes hoiakutes. Kõik see seostub etniliste traditsioonide, folkloori ning pärimuse suulise edasiandmisega. (Valk 1998a: 485)

Eesti rahvausund, kõrvutatuna mõne ametliku religiooniga, on üsnagi keeruline ja komplitseeritud nähtus, mille täpne mõistmine nõuab kõigi selle tunnuste ja sümbolite lahtiseletamist ja defineerimist. Uku Masing toob oma teoses “Üldine usundilugu” välja sõnade *usk* ja *uskumine* tähendused tänapäevases kontekstis – tõekspidamine või veene. Eelkristlikul ajal tähendas usk aga ennekõike usaldust, inimese sisemist olemust, meelsust, vägevust ja mõjuvõimu. (Masing 2000: 14-15)

Kuna eesti rahvausundi puhul on tegu kohalikus piirkonnas toimiva religiooni vormiga, kus on segunenud nii eelajaloolised uskumused kui ka kristlikud tõekspidamised, tuleks sellest lähtuvalt ka termineid *usk* või *uskumine* käsitleda laiemalt. Nii võib uskumist erinevatesse rahvausundilistesse tõekspidamistesse näha kui toleaege inimese maailmapilti, millel põhines kogu tema arusaam elu toimimisest ja selle seaduspärasustest.

Eesti rahvausundit tuleks näha dünaamilisena – see on suhtes nii kristliku demonoloogia kui ka naaberrahvaste traditsioonidega (Valk 1998a: 486). On selge, et siin mail kehtiva religioonivormi puhul ei räägi me ainult sajanditagustest uskumustest ja kommetest, mis pärinevad juba muinasajast. Selle kujunemisele on märgatava tõuke andnud just kristlus, mis on üks peamisi kõrgreligiooni vorme Euroopa kultuuri alal. Veikko Anttonen kirjutab: “Ristiusu ilme ja vorm läänemeresoome alal võlgneb palju neile rahvapärastele mõistetele, mida see pidi üle võtma nn paganlikust kultuurist, et uus õpetus rahvale vastuvõetavaks teha. Alguses ei olnud ju ladinakeelsetel terminitel rahvakeelseid vasteid. Need tuli tuua, võttes kasutusele selliseid mõisteid, mis seondusid samalaadse tähendusega ning mille tähendust oli kerge muuta.” (Anttonen 1992: 2515) Seega esineb kõrgreligiooni ja rahvausundi kokkusulamine juba kõige väiksemal tasandil – mõistetele ja nende tähendustel. Nii pidi kristlik ideoloogia üle võtma paljusid eelkristlikke termineid, aga ka nendega kokkukuuluvaid tavaid ja traditsioone, andes nõnda paganlikele uskumustele uue tähenduse. Ülo Valk nendib, et paganluse ja kristluse sünkretism näitab meile ennekõike seda, et siinse rahva üleminek ristiusku oli pigem sujuv kui hüppeline. Nii ei olnud eesti talupojad mitte põhimõttelised paganad, kes kirikust eemale hoidsid, vaid avatud ja vastuvõtlikud kristlikele mõjudele, tuginedes seejuures siiski olemasolevatele usukujutelmadele. (Valk 1998b: 154)

Ristiusu mõjutustel on ka eesti rahvausu üheks tunnuseks usk ainuvalitsejasse ehk taevasesse Jumalasse või Loojasse, kelle vastandiks on põrgus või allilmas pesitsev kurat. Varasemal ajal iseloomustas siinsete inimeste usukujutelmi aga pluralism ehk vaimolendite paljusus. Ristiusu saabudes segunesid need kaks omavahel ning hakkasid toimima paralleelselt. Nii on ainujumala kõrval üheks silmapaistvamaks eesti rahvausundi tunnuseks ka animism ehk usk paljudesse loodust valitsevatesse vaimudesse ja haldjatesse. Sellega kõrvuti esineb ka animatism, ehk usk looduse hingestatusesse (Valk 1998a: 488-489), mida Ivar Paulson ja paljud

teisedki usundiurijad on pidanud animismile kultuurilooliselt eelnenud religioosseks vormiks (Paulson 1997: 22). Lisaks on Ülo Valk rahvausundi tunnuseks välja toonud ka lahkunud esivanemate austamise ja usu surmajärgsesse edasielamisse (Valk 1998a: 504).

1.1.1. Pühaduse mõistest eesti rahvausundis

Et eesti rahvausundi olemust, aga ka sauna seost sellega, adekvaatselt mõista, tuleks avada ka termini *püha* tähendus. Kõige lihtsamalt võib seda vaadelda kui sakraalsuse sünonüümi. Veikko Anttonen on aga analüüsinud selle termini laiemat tähendust, pidades seda üheks religioosse maailmapildi võtmesümboliks ükskõik millise usundi puhul. Artiklis “Püha mõiste rahvausundi uurimises” toob ta välja *püha* või *pühaduse* tähendusajaloo ja kirjeldab selle termini tähendusväljas toimunud muutusi seoses ristiusu tulekuga. Ta nendib, et *püha* tähendused ristiusueelsel ajal on olnud konkreetsed, inimese igapäevase kogemuse ja elatusaladega seonduvad. Kristlik terminoloogia muutis aga selle mõiste semantiliselt välja, sobitades seda ladinakeelse terminiga *sacer*. Nii moodustavad ka *püha* kategooria puhul rahvapärane ja kiriklik teineteisega põimunud kultuuriterviku, milles on säilinud nii pikaajsed rahvapärased kultuurikäitumise vormid (näiteks puhtaks ja roojaseks jaotumine) kui ka kristliku kiriku traditsioonid (näiteks moraal ja patu-klassifikatsioon). Olenevalt termini *püha* semantilisest muutusest, on see alates eelkristlikust ajast tähistanud ettekujutust piiridest ja piiritagustest. (Anttonen 1992)

Läbi aegade on pühadust käsitletud kui midagi, mis on argisest eraldatud. Seda isegi varasemal ajal, kui *püha* oli võrdne tabuga, tähistades midagi puutumatut, tundmatut ja ohtlikku. Pühad võisid olla kohad, objektid, inimesed, loomad, ajaperioodid, elu tähtsündmustega seotu, mitmesugused nähtused või olukorrad. Nii tõi pühadusekogemus kaasa ka piiri ületamise tunde, mis võimaldas vahetu suhtlemise üleloomulikkusega. Kõik see aga nõudis ettevaatuse mõttes erilist rituaalset käitumist (Ü. Valk 1998a: 489), millega ühelt poolt muudeti võimalikuks teatud suhtlemine teispoolsusega, teisalt ka kaitsti neid piire, mille sees elati ja millest sõltus nii kollektiivne kui ka individuaalne saatus ja õnn maises elus (Anttonen 1992: 2529).

Inimese maailmatunnetus jaguneb sakraalseks ja profaanseks, mida võib mõista ka terminite abil *püha* ja *argine*, *puhas* ja *ebapuhast*, *ajatu* ja *ajalik*. Kuulus

usundiuurija Mircea Eliade käsitleb neid kui kahte maailmas olemise viisi või kahte eksistentsiaalset situatsiooni, mille inimene on ajaloo jooksul omaks võtnud. Me tunnetame sakraalsust, kuna see näitab end kui midagi täiesti erinevat profaansest. (Eliade 1992: 5) Kõige lihtsamalt defineerides on sakraalne sünonüüm pühadusele või religioossusele. Veidi piiratuma definitsiooni on välja pakkunud aga Emile Durkheim, lisades sellele ka fakti, et kõik mis on püha, on reguleeritud keeldude abil argisest eraldatud. Nii on need kaks üksteist välistavat kategooriat, millel põhineb inimese mõttemaailm ja universumi tunnetamine. (Maddock 2010: 623) Ka Veikko Anttonen on välja toonud sakraalse ja profaanse opositsiooni, kus ühe aktualiseerimine välistab teise. Samuti pooldab ka tema ideed, et kõik mis on puhas ehk püha, on kaitstud keeldude, reeglite ja ettekirjutustega. Selle vastandiks on argine, mida religioosle määratlusele tuginedes võiks nimetada ka ebapuhtaks, ebapühaks või lausa roojaseks. (Anttonen 1992: 2514-2515) Seega räägime ükskõik millise usundi või religiooni puhul maailmatunnetamise sakraalsest sfäärist, mille avaldumisel jääb argine elu oma väärtuste ja tõekspidamistega tagaplaanile.

1.1.2. Pühad kohad eesti rahvakultuuris

Ükski objekt ei ole püha mitte sellepärast, milline ta on, vaid sellepärast, kuidas sellega käitutakse, sellesse suhtutakse või seda hoitakse (Evans 1996: 1122). See arusaam kehtib eriti pühade kohtade puhul. Mingile paigale omistatud pühaduse on inimene ise loonud, eraldades seda püha kategooria abil ümberkaudsest. Veikko Anttonen on ühe püha paiga peamise tunnuseks välja toonud topograafilist erandlikkust, kirjeldades seda läbi arusaama, et pühaks tunnistamine eeldab arusaamist erinevusest ja piirist. Oma väidet illustreerib ta hiie näitel, mis on vaieldamatult üheks arhailisemaks pühapaigaks nii Eesti kui ka Soome kultuuriruumis. Muinasajal olid hiied küla või küladerühma kalmistul olevad kultusekohad, kus austati kollektiivi esivanemaid. Autor viitab ühele Soome lingvistile Mauno Koskile, kelle teooria kohaselt põhineb hiiekohtade pühadus surnutel ja nendele suunatud ohvrikultusel. Anttoneni enda arvates ei kuulunud surnud püha-kategooriasse aga ennem, kui nende jaoks ei olnud selgelt piiritletud ja muust territooriumist eraldatud kohta. Seega eristatakse surnud ja elavad inimesed

alles konkreetse koha kaudu, millel põhinebki topograafilise erandlikkuse printsiip. (Anttonen 1992: 2520-2525)

Anna-Leena Siikala toob välja veel ühe olulise aspekti pühapaikade mõistmiseks. Muidugi toetab ka tema arusaama, et pühapaikades saavad kokku maine ja üleloomulik maailm, võimaldades nõnda siseneda teatud müütilisse ruumi. Peale sakraalse ja profaanse maailma omavahelist piiri, tähistavad pühapaigad loodusrahvaste jaoks ka erilisi loodusobjekte, mis on teiste hulgast välja valitud, konkreetse nimega tähistatud ning mis kannavad rahva mälu ja ajalugu (Siikala 2004: 54). Nii võib pühakohti käsitleda ka kui olulisi kollektiivse mälu kujundajaid, sest need on religioosse ajaloo ja sotsiaalse tähtsusega rituaalse tegevuse jäljed (samas: 58). Sellele toetudes järeldeb ta, et pühapaikade tähtsus ei seisne ainult inimese ühendamises üleloomuliku maailmaga, vaid ennekõike inimese ühendamises mineviku ning esivanematega (samas: 66). Taoline arusaam annab võimaluse vaadelda pühapaikasad palju laiemalt, paigutades need üldisesse kultuurilisse ja ajaloolisse konteksti.

Siinse rahva puhul oli veel enne 19. sajandit kindlasti tegemist loodusrahvaga, kuid see ei anna alust arvata, et siin mail olid pühapaikadeks ainult looduslikud objektid. Kõik loodusega seotud on oma salapärase ning vägevate jõudude ja olevustega moodustanud inimese elu välise ringi. Talupoja sisemise ilma kujundajaks on olnud aga koduring, mis peamiselt piirdub talu, taluõue ja sellel asuvate hoonete ja aedadega. Nii peeti ka oma lähimat ümbruskonda pühaks, mille piire kaitsesid erinevad vaimud ja haldjad. Kodukultuse seisukohast on suur tähtsus muidugi rehielamul, ehkki ka mõni kõrvalhoone, eriti saun, on usuelus ja kombestikust tuntud peamise püha paigana talupoja koduringis. (Paulson 1997: 1103-05)

1.2. Saun kui püha koht

Ristiusu vastuvõtmine Eestis 13. sajandil tõi endaga kaasa lugematul hulgal muutusi nii looduslike kui ka koduümbrusega seotud pühapaikade suhtes. Kristlike traditsioonide kohaselt hakati siia juba vara-keskajal püstitama kirikuid ja kabeleid, mis püsisid peamiste pühamutena vähemalt 20. sajandi alguseni. Pea kõik Eesti ja ka lähinaabrite saunaurijad on välja toonud vanarahva arusaama saunast kui pühast kohast, võrreldes seda just kristliku kirikuga. Nii Oskar Loorits kui ka Uku Masing on

seda põhjendanud faktiga, et saunas pestakse maha mustus, kirikus aga patud (Loorits 1998: 79-79; Masing 1998: 150). Eisen on sauna kõrvutanud lausa templiga (Eisen 1927: 157). Kanada päritolu soome saunaurija Lisa Marlene Edelsward toob aga välja, et ka soomlased on sauna kõrvutanud kirikuga. Selle ehadaks näiteks on fakt, et saun kuulus mitmete kristlike tähtpäevade ja nendega seotud traditsioonide juurde. Nii on saunas käidud näiteks jõululaupäeval. Oluliseks näiteks on Edelsward pidanud ka seda, et laupäevane saunaskäik on vajalik enne pühapäevast kirikusse minekut. (Edelsward 1991: 105) Siitki tuleb välja nii sauna kui ka kiriku puhastav funktsioon.

Sauna pidamine pühaks paigaks avaldub aga mitmel muulgi moel. Nii mõnedki usundiuurijad on näinud seost saunaleili ja hinge vahel, muutes sellisesse konteksti asetatuna leili peamiseks aspektiks, mis viitab sauna pühadusele. Oskar Loorits on vana Liivimaa kontekstist lähtuvalt põgusalt analüüsinud sõna *läül* (mis on vaste eestikeelsele sõnale *leil*) esinemist hinge tähenduses, võttes aluseks ütluse “tal on leil välja läinud, tal enam leili pole sees”. Lõuna-Eestis võib seda kõrvutada näiteks ütlusega “toss välän”, Põhja-Eestis aga ütlusega “hing väljas”. Kuigi Loorits usub liivi *läül* sõna hinge tähenduses olevat pigem tõlkelaen läti keelest, ei välista ta täielikult ka seda, et see võib pärineda juba muistsest ajast, mil hinge olemust kujutati ette auruna. Igal juhul avaldub juba lätikeelses vastes hinge ja leili ühildumine, mis on tõlkelaenuna edasi kandunud ka saunaleili semantikasse. (Loorits 1998: 17-18)

Ka Eisen näeb saunaleili animatistlikult, tuues välja selle esinemise näiteks haldja või vaimuna (Eisen 1927: 157), mille puhul ei jää samuti kaugeks hinge kontseptsioon. Nii Eisen kui ka Paulson toetavad arusaama leilist kui sauna väest, mis esineb hinge kujutelmana (Eisen 1927: 157; Paulson 1997: 125). Kõike eelnevat tõestab ka Edelsward, kes analüüsib sõna *leil* etümoloogiat kaheksa soome-ugri keele kontekstis, mille puhul kõigis peale soome keele tuleb välja selle sõna esialgne tähendus hingetõmbe, hinge, vaimu või isegi elu tähenduses. Sellest järeldab ta, et varasemal ajal on leilil olnud pigem müstiline tähendus (Edelsward 1991: 25), mis on mõneti säilinud ka vanarahva uskumustes seoses saunakultuuriga.

1.2.1. Sauna seos üleloomulike olenditega

Mircea Eliade väidab, et traditsiooniliste ühiskondade üks silmapaistvamaid jooni on enda asustatud territooriumi ehk elukoha vastandumine kõige ümbritseva

suhtes, mida nähakse tundmatu ja ohtlikuna. Need maailmad jagunevad sakraalseks ja profaanseks, mida on mõistetud ka kui argist ja püha või reaalsel ja mittereaalset. Nii on neid poolusi tajutud kahe erineva maailmana, mille vahel eksisteerib kindel piir ehk lävi. See on ühtlasi nii kaht maailmat eristav ja vastandav piir kui ka nende kahe maailma ühinemiskoht, kus saab võimalikuks üleminek argisest maailmast üleloomulikku. Nagu ka varem juttu on olnud, tulevad argise ja püha vahelised piirid esile väga mitmetes erinevates situatsioonides. Eriti olulise tähtsusega on aga lävi kodu ja väljaspoole vahel. Profaanse ja sakraalse piiriületamisega käivad kaasas arvukad riitused, mille kaudu saab võimalikuks ühendus jumalate ja teiste üleloomulike olenditega. (Eliade 1992: 4-9)

Kahe maailma vaheliste piiride ületamisega kaasneb alati ka üleloomulik kogemus, mis on rahvausundi üks kesksemaid tunnuseid. Üleloomulikku kogemust mõistetakse kui reaalset aset leidnud sündmust. Juba eelajaloolisest ajast pärit mütoloogilised olendid ja üleloomulikud situatsioonid mängisid veel mõnisada aastat tagasi inimeste maailmapildis suurt rolli. Elati läbi seda, mida oldi varem teistelt kuulnud ning ei peetud võimalikukski teistpoolest mitte uskuda. Asjakohase näite võib tuua haldjapärimusest, mis ei piirdunud ainult juttudega. Nende olemasolus ei kaheldud ning see tegi võimalikuks selle, et aeg-ajalt elustusid nad inimeste kogemuses. Taolised kogemused põhinevad aga pikaajalisel traditsioonil, mis mitte ainult ei võimalda üleloomulikke olendeid tajuda, vaid ka nendega otsest kontakti luua. (Valk 1998a: 486)

Nii mõnigi kord juhtus, et ka saun oli piiriks kahe maailma vahel. Aegadetagused uskumused kirjeldavad sauna kui kohta, mida peale inimeste külastasid ka paljud üleloomulikud olendid. Nende olendite puhul oli tegu nii kaitsevaimude kui ka kurjade vaimudega. Traditsiooniline eesti rahvausk tunneb paljusid erinevaid saunaga seotud vaime, kelle puhul võib taaskord märgata muinasusuliste juurte ning kristlike mõjutuste segunemist. Kristluse-eelsete ja kristlike uskumuste lõimumisest eesti saunakultuuris on juba varem mitmel korral juttu olnud, kuid pean vajalikuks ka selle peatüki juures antud teema juurde tagasi tulla. Ivar Paulson kirjutab, et alates keskajast on pea kõik kiriklikud pühakud segunenud rahvausundi vanade loodusvaimudega või majahaldjatega, moodustades nii teatud sünkretismi, mida ta ise nimetab segausulise topeltreligiooniks (Paulson 1997: 121). Nii ei kadunud ristiusu saabudes ära meie kaugete esivanemate poolt aus

hoitud olendid, vaid need sobitati kristlike pühakutega, kus ühes hinges või vaimus eksisteerisid paralleelselt nii kõrgreligioon kui ka arhailine muinasusund.

Üheks levinumaks ristiusu pühakuks, kes teatud ümbertöödeldud kujul on eesti rahvausku vastu võetud, on Neitsi Maarja. Loorits on nimetanud seda teatud kompromiss-kujuks, mida seotakse paljude erinevate haldjategrupiga, eriti aga koduhaldjatega. Nii samastatakse Maarjat näiteks maaemaga, maarjapoisse rehe kaitsevaimudega, maarjaneitsisid aga sauna kaitsevaimudega. (Loorits 1998 I: 220) Seega on Maarja ühtse nimetuse alla kokku koondatud paljud üleloomulikud olendid, kel kõigil erinev funktsioon, kuid mõneti sarnane olemus. Ka Habicht kirjeldab, kuidas vanade nimetuste maaema ja maaisa asemele on ristiusu mõjutusel võetud kasutusele nimetused maarjaema ja maarjaisa (Habicht 2008: 132). Samuti on maarjaema ja maarjaneitsidega asendatud ka liivi usundist tuntud saunaema (Loorits 1998: 79). Nii nagu liivi rahvausundis tuntud saunaemal ja saunaisal, oli ka eestlaste maaemal ja maaisal tihe kontakt saunaga. Maaema ja maaisa, keda kokku nimetati maa-alusteks, kujutatigi saunavaimudena (Paulson 1997: 125). Ristiusu terminoloogia kohaselt võib aga kõiki neid kaitsevaime kõrvutada Maarja, maarjaema või maarjaneitsidega.

Ristiusu mõju eestlaste saunakultuurile ilmneb veelgi Jumala austamises ja ülistamises. Kristlik taevaisa on tuntud paljudes saunakultuuriga seotud uskumustes, laialtlevinud ütlustes, aga ka mõnedes rituaalsetes toimingutes. Näiteks öeldi Kagu-Eestis sauna minnes alati: „Jummal sekkä!“, millele vastati tavaliselt: „Jummal hää miis!“ (Habicht 2008: 83). Niisamuti oli lisaks saunakütjale, veetoojale ja kõigile headele inimestele kombeks vihtlemise ajal tänada ka Jumalat (Eisen 1927: 159). Nii Loorits kui ka Paulson väidavad, et Jumalat paluti ka saunast lahkudes, kuna sel hetkel olevat kõik taevauksed lahti ning Jumal kuulvat palvet paremini. Põhirõhk selle tõekspidamise taga seisneb aga uskumusel, et kui inimene on saunas puhtaks pesnud oma ihu, peseb jumal puhtaks inimese hinge. (Loorits 1998: 79; Paulson 1998: 150) Mõnel juhul aga arvati, et koguni Jumal ise sauna end pesema tuleb (Paulson 1998: 125).

Healoomulistel haldjatel ja kaitsevaimudel oli saunas palju tegemisi. Kõige levinum on muidugi uskumine, et ka vaimud võtavad leili, vihtlevad ja pesevad end saunas. Nii on palju teateid sellest, et saunast lahkudes tuleb lavale jätta kasutamata viht, seep ja pesuvesi ning siis veel tublisti leili visata, kuna saunaema, maarjaneitsid,

maarjaema (Loorits 1998:79), Maarja oma lastega (Eisen 1927: 160; Habicht 2008: 132), taevaisa, vaimud või surnute hinged (Habicht 2008: 132) pärast pererahvast sauna tulevad. Samuti tuli saunast lahkudes vaimudele süüa jätta (Habicht 2008: 132; Loorits 1998: 79). Seega on saunas pesitsevad vaimud tugevalt seotud ka muistsetele eestlastele omase ohverdamiskultusega. Nii usuti, et erinevaid ande ja ohvreid jättes hoitakse ära teispoolsete jõudude pettumus ja pahameel, et inimese kodune ümbruskond ja eluolu oleks vaimude ja haldjate poolt igati kaitstud. Üldiselt oli haldjatel siiski kaitsefunktsioon, aidates sauna kütta, hoolitsedes sauna leili eest ning valvates sauna kõiksuguse kurjuse eest (Loorits 1998: 80).

Peale kaitsevaimude ja haldjate pesitsevad saunas ka mitmesugused pahaloomulised tegelased. Ka nende olendite puhul võib märgata religioosset sünkretismi. Nii näiteks teati pärast keskööd sauna tulevatest kuraditest, keda paralleelselt kutsuti ka vanapaganateks. Lisaks tunti neid ka lihtsalt saunakollide või tontidena. Usuti, et kuradid-vanapaganad kimbutavad või isegi surmavad laupäevaõhtuseid hiliseid saunalisi. Selle uskumuse järgi pidi pimedal ajal saunas vesi vereks muutuma. Paulson kõrvutab seda näiteks Kristuse vere motiiviga (Paulson 1997: 125). Lisaks kuradi kujutelmale usuti saunas tegutsevat ka näiteks külminga (Loorits 1998:79) või libahunti (Eisen 1927: 159). Ometi on vanarahvas ka taolisi pahaloomulisi olendeid käsitleanud teatud austusega, püüdes neid mitte pahandada. Selleks ei tulnud teha muud, kui hoida tundmatuga piisavat distantsi.

Mõneti vähem on levinud olendeid, kelle eesmärk on laste hirmutamine ja korrale kutsumine. Kagu-Eestis on sellise vaimu nimetus olnud lihtsalt koll. Veel aga on näiteks Kesk-Eestis lapsi hirmutatud kerisemehe, Põhja-Eestis soojataadi, Hiiumaal aga saunahanega, kes kõik teatud viisil inimesele negatiivset mõju avaldama peaksid. (Habicht 2008: 113) Nende tegelastega seotud uskumused ei põhine niivõrd rahvausundi maailmavaatel, vaid laste ettekujutustel ja kartusel millegi tundmatu ja ohtliku ees.

1.3. Saunaga seotud rituaalne kombestik

Ükskõik millise pühapaiga sakraalsus ei avaldu mitte ainult selle anomaalsuses ja sümboolsetes funktsioonides, vaid ka seal toimepandavate konkreetsete tegevuste ja toimingute kaudu. Nii kuuluvad ka saunakultuuriga tihedalt kokku erinevad

rituaalid ja maagilised toimingud. Kõige üldisemalt võib rituaali käsitleda kui sümboolset tegevust, milles on kindel seaduspärasus ning mille kaudu püütakse toime tulla igasuguste eluliste probleemidega. Ometi vajab selle käsitlemine pisut spetsiifilisemat lähenemist. Rituaale on uuritud ja tõlgendatud mitmetest erinevatest vaatepunktidest lähtuvalt ning mitmete distsipliinide raames. See uurimislugu ei olegi antud kontekstis esmatähtis, pigem järeldused, milleni on jõutud. Näiteks on antropoloogid ja teisedki rituaalide uurijad tõmmanud paralleeli rituaali ja religioosse tegevuse vahele. Nii on üldiseks kujunenud ka arusaam religioonist kui ühtsest süsteemist, mis koosneb uskumustest ja rituaalidest, millest viimased moodustavadki just religiooni praktilise poole. (Evans 1996: 1120) Kui püüda aga laiemalt rituaali tähendust avada, siis võib öelda, et see kaasab endas palju enam kui ainult mingit teatud käitumise koodi. Rituaal on tegevus, mis on seotud sümboolse võrgustikuga. Iga rituaali taga on mingi tähendus või põhjus ning just selle tähendusvälja ja funktsiooni kaudu on rituaal suhtes traditsioonide, sakraalsuse, aga ka üldiste ühiskonnastruktuuridega. (Mitchell 2010: 617)

Juha Pentikäinen on riitused jaganud kolme kategooriasse: kriisiriitused, üleminekuriitused ja kalendrilised riitused. Neid lühidalt iseloomustades on ta välja toonud, et kriisiriituseid on mõistatud kui juhuslikke rituaalseid akte, mille eesmärk on kõrvaldada mingi kriisiga seotud fenomenid, näiteks mõni haigus, mis piinab kas indiviidi või tervet kogukonda. Üleminekuriitused tähistavad aga kindlaid faase inimese elus (nt sünd, lapsepõlv, noorukiiga, täiskasvanuks saamine, kihlumine, abiellumine, surm). Nende riituste puhul on tegu üleminekuga ühelt sotsiaalselt positsioonilt teisele. Kalendrilised riitused on aga perioodilised ja korduvad ning käivad kaasas kindlate arusaamadega ajaarvamisest ja selle kulgemise protsessidest, formuleerides nii selgelt eraldatud grupi. Lõpuks toob Pentikäinen välja, et kõik need kolm riituste kategooriat ei erine üksteisest mitte ainult sündmuse, vaid ka riituste subjekti poolest. Nii on iga riituse puhul erinev see, millele see keskendub või mis eesmärki see teenib. (Pentikäinen 1997: 735)

Kui võtta aluseks arusaam rituaalidest kui religiooni praktikast, on väga oluline välja tuua ka selle seos maagiaga. Ka maagia käsitlemine on igasugustes võrdlevates distsipliinides üsna komplitseeritud. Selle kohta on esitatud mitmeid teooriaid, võttes aluseks erinevaid kultuurilisi aspekte, mille kaudu seda mõista. Teiste seast tõstaksin esile antropoloogilise või etnoloogilise vaate maagiale, mille puhul tähistab see

uskumusi erinevate sümbolite kasutamisse, kontrollimaks sellega loodusjõude (Stevens 1996: 721).

Maagiline mõtlemine tundub olema inimeksistenti fundamentaalne tunnus – see on universaalne, seda leidub kõikides ühiskonnaklassides ja kõikidel ajastutel. Maagia rahuldab neid inimeste küsimusi, millele teadus vastusi ei leia. (Stevens 1996: 726) Ometi ei ole ka maagia pelgalt mingite käitumisnormide või rituaalsete toimingute kogum. See kajastab endas palju laiemat tähendust, kus iga maagiline tegevus teenib omaette eesmärki. Nii rajanevad näiteks rituaalne ja ka tseremoniaalne maagia pühale ajale ja ruumile, seda nii individuaalses kui ka kollektiivses sfääris. Taoliste maagiliste toimingute läbiviimiseks on ette nähtud kindel aeg ja koht. Tseremoniaalne maagia on aga peamiselt pühendatud inimeluga seotud üleminekurituaalidele. Seega on mingi konkreetse koha või pühaks peetud paigaga seotud rituaalide üheks funktsiooniks ruumi puhastamine, seda nii füüsilises kui ka vaimses mõõtmes. (O'Connor 1997: 520)

Edelsward kirjeldab saunaskäimist kui rituaalset käitumist, mille üks peamistest eesmärkides ongi nii keha kui ka hinge puhastamine. Nendes rituaalides osaleja on sümboolselt eraldatud tavaelust, mida saab ühelt poolt vaadata nii praktilisest, teisalt ka vaimsest ja emotsionaalsest lähtepunktist. Praktiliselt on saun midagi, mida peab eelnevalt ette valmistama ja kuhu füüsiliselt sisenema, luues nõnda eraldatuse muust maailmast. Vaimses mõõtmes tähendab saunaminek emotsionaalsust ning erinevate tunnete esilekerkimist, näiteks lõõgastumine, ergutus ja elurõõm. (Edelsward 1991: 85) Lisaks kõige üldisematele käitumistavadele saunas, viitab selle rituaalsusele ja ühtlasi ka sakraalsusele kõiksuguste nädala-, või aastaringide, aga ka inimese eluringi puudutavate tähtsate sündmuste pühitsemine. Nii tähistas saun üleminekut ühelt nädalalt teisele või ühelt aastalt teisele. Samuti on saunal olnud suur roll tähtsamates üleminekurituaalides. (samas: 110-113) Seega on saun lahus kogu ajalisest, ruumilisest ja ka sotsiaalsest maailmast ning kõigel seal praktiseeritaval, olgu siis tegemist mõne konkreetse rituaali või lihtsalt pesemisega, on lisaks praktilisele eesmärgile ka vaimne funktsioon, võimaldades sellega sakraalse tasandi esilekerkimise. Nii ilmnebki sauna pühadus ka läbi erinevate rituaalide või lihtsalt seal toimepandavate tegevuste.

1.3.1. Saunas ravitsemine

Rahvameditsiin eksisteerib teatud vormis pea kõikides maailma kultuurides. Aastasadu on ka Eesti talurahvas paljude haiguste ja tõvede ravimisega ise hakkama saanud. Seda tunnistavad üksikasjalikud teated eestlaste rikkalikust rahvameditsiinist. Kõiksugused tervisehäired said lahenduse omal käel, tuginedes vanadele traditsioonidele, teadmistele ja õpetustele. Renata Sõukand käsitleb rahvameditsiini kui kogukonna mällu talletunud kogemuslikku teadmist. Samas toob ta välja, et rahvameditsiin toetub ka iga inimese isiklikus maailmas toimuvale valikule võimalike ravivahendite osas. (Sõukand 2005: 56) Nii võibki rahvameditsiini käsitleda kui kindlate teadmiste ja praktikate kompleksi, mis toetub peamiselt suulisele pärimusele.

Tihti on rahvameditsiini defineerides kõrvutatud seda ametliku meditsiiniga, mida teisiti võidakse nimetada ka kõrgmeditsiiniks või teaduslikuks meditsiiniks. Mare Kõiva on välja toonud nii ametliku meditsiini kui ka rahvameditsiini iseloomulikud jooned. Nii on ametliku meditsiini võtted ja ravimid ühiskondlike institutsioonide poolt sanktsioneeritud ning ravimise tulemusena taastatakse patsiendi endine tervislik seisund. Pärimuslik meditsiin pole aga ametlikult tunnustatud, see rajaneb mentaalsetele kogemustele, tugineb üleloomulikele jõududele ja (seni) tunnustamata loodusseadustele. (Kõiva 1995: 177)

Veel tänapäevalgi on rahvameditsiin alternatiivse ravimeetodina üsnagi populaarne. Kõiva kirjeldab, et rahvameditsiini vahendusel ei püüta leida mitte üksnes alternatiivseid arstimeid, vaid ka vaimset tuge ning teistsugust mõtte- ja elamisviisi (Kõiva 1995: 181). Seega ei ole võimalik rahvameditsiini lihtsalt tänapäeva teadusliku meditsiini vastandina adekvaatselt mõista. See kannab endas palju olulisi aspekte ja tunnusjooni, mis osutavad selle mitmekülgsusele eri tasandil.

Rahvameditsiin lähtub paljuski looduse austamise ja animismi printsiipidest. Looduslike raviviiside ülekaal on üheks eesti pärimusliku meditsiini põhiliseks tunnusjooneks. Renata Sõukand nendib, et taimsed ravivahendid on olnud eesti rahvameditsiinis peamised ja kõige laiemalt kasutusel. Neid keedeti teeks või salvideks, leotati külmas vees, asetati toorelt haigele kohale, nendega suitsetati jpm. Loomsetest vahenditest olid kasutusel aga kodu- ja metsloomade karvad, liha, luud ja muud kehaosad ning eritised, mida keedeti, söödi toorelt, määrati haigele kohale, suitsutati, valmistati rasva abil salvi vms. (Sõukand 2005: 60-61) Veel nimetab

Sõukand looduslikeks ravivahenditeks mineraalseid aineid ja saadusi, töödeldud metalle, soola, klaasi ja mõningaid apteegist pärinevaid vahendeid, millel on aga juba mõneti kaudsem suhe loodusega. Rahvameditsiini põhimõtte järgi on loodus igati mõistuspärane ja täiuslik ning kõigil selle elementidel on oma kindel funktsioon. Nii näiteks on erinevad ravitsejad uskunud, et mõni taim ongi haiguste peletamiseks loodud. (Hufford 1997: 547)

Üks väga oluline rahvameditsiini tunnus on ka vaimsete ja materiaalsete elementide lõimumine. Ka Sõukand väidab, et siinses rahvameditsiinis on taimede (või ka ükskõik milliste teiste objektide) raviomadused uskumustega tihedalt läbi põimunud (Sõukand 2005: 56). Nii võib ühes ravimeetodis korraga esineda näiteks ravimtaimede kasutamist ja tervendavat massaaži kui ka jumalikku ilmutust, palve jõudu, ettekujutust kurjast silmast ja ideed, et miski üleloomulik on haiguse põhjustajaks (Hufford 1997: 547). Ka Tamara Habicht on välja toonud ratsionaalsete ja maagiliste elementide segunemise eesti rahvameditsiinis. Tema kirjelduse kohaselt võivad erinevad ravivõtted tugineda näiteks põlvest põlve pärandatud teadmistele ravimtaimedest või keemiliste ainete soodsast mõjust. Teisalt olid arstimise vahenditeks näiteks ka nõidumine või sõnamaagia. (Habicht 2008: 112) Seega on rahvameditsiinis tihti äratuntav ka teatud religioosne või mütoloogiline aspekt. Nii võibki öelda, et kõiksugune religioosne ravimine kuulub rahvameditsiini alla, kuna religioossed uskumused ja praktikad on väga erinevad teadusliku meditsiini arusaamadest (Hufford 1997: 548).

Nii nagu on keerukas rahvameditsiini defineerimine või kirjeldamine, püüdes arvesse võtta kõiki määravaid faktoreid, on keerukas ka selle käsitlemine ja tõlgendamine. Rahvausundi uurijad on välja toonud selle kaks põhilist uurimisviisi, mis erinevad üksteisest peamiselt allikmaterjalide poolest. Ühelt poolt tegelevad rahvameditsiini uurimisega folkloristid, tuginedes suulisele pärimusele (ja Eesti kontekstis ka arhiivallikatele) ning teisalt antropoloogid, kes uurivad rahvameditsiini arengumaade kontekstis, kus see veel elavalt kasutusel on. Nii kasutavad folkloristid vanemaid traditsioonilisi allikaid, antropoloogid aga loovad oma allikad ise. (Hufford 1997: 546) Käesoleva töö lähtekohaks on folkloristlik suund. Keskendun mõningatele rahvameditsiinilistele tõekspidamistele ja praktikatele, mis olid eesti talupojakultuuris elujõulised veel mõnisada aastat tagasi. Võib vist öelda, et need

moodustasid küllaltki märkimisväärse osa talurahva argielust. Kõige selle pärsis aga minimaalne, kohati isegi pea olematu arstiabi kättesaadavus eesti talurahva kultuuris.

Üheks vaieldamatult keskseks arstimiskohaks oli saun. Ühelt poolt võib sellele leida vägagi ratsionaalse ja loogilise põhjenduse. Oli ju saun ainus pesemiskoht. Kuum leil, vihtlemine ning sooja vee olemasolu tõstsid just sauna teistest taluhoonetest esile. Teisalt oli ilmselt määravaks ka saunale omistatud püha koha staatus ning kokkupuude üleloomulikkusega. Nii ühendati sauna praktilised väärtused rahvausundiliste elementidega, loomaks sobivat keskkonda ravitsemiseks. Edelsward väidab, et sauna tervistav jõud on suurem kui kurja haiguse jõud (Edelsward 1991: 197). Eestis peeti sauna koguni talurahva tohtriks (Habicht 2008: 112), maarahva arstimajaks (Eisen 1926: 157), vaese mehe arstiks (Loorits 1998: 79) või vaese mehe apteekriks (Edelsward 1991: 106).

Haigusi, mille puhul saunast abi otsiti, võib üles lugeda mitmeid. Õige arstimine nõudis aga teadmisi erinevatest saunas rakendatavatest ravimeetoditest. Tegemist oli erinevate toimingutega, mille kaudu leiti lahendus paljudele tõvedele. Habicht on üheks peamiseks ravivõtteks pidanud masseerimist, mida Lõuna-Eestis kutsutakse ka *tasumiseks*. See aitas kõige paremini luu- ja lihasvaevuste korral. Haige istus või lamas saunalaval ning kuum leil ja oskuslik masseeriija vabastasid kannatanu raske töö tulemusel tekkinud kondi- või lihasvaevustest. (Habicht 2008: 113-114)

Paljusid haigusi raviti vihtlemisega. Siinkohal on aga oluline tähendada, et tegemist ei olnud pelgalt vihtlemisega, vaid ravivihtlemisega, mis tugines paljudele teadmistele vihtlemise kui tegevuse praktiseerimisest (mis suunas vihelda) ning ka erinevate taimede kasutusest (mis vihtasid mis haiguste jaoks kasutada). Nii nagu üldiselt, olid ka ravitsemise puhul kõige levinumateks vihtadeks kasevihad. Habicht nimetab aga ka näiteks kadaka-, tammepuu- ja sõnajalavihtasid. Reuma puhul aitasid ka nõgese- või pehmeks hautatud kadakavihad. Et veelgi kindlamalt haigusest jagu saada, lisati vihtadele ka erinevaid ravimtaimi (sõnajala- ja nõgeselehti, naistepuna ja teelehti). (Habicht 2008:113)

Lisaks praktilistele teadmistele seostusid saunavihtadega ka paljud uskumused. Eisen toob välja mitmeid talurahva seas levinud tõekspidamisi, mille kohaselt ei tohi näiteks vihtasid teha noortest lehtedest ega sookaskedest, kuna need lehed tekitavad ihule kärni. Samuti on keelatud saunavihaga midagi pühkida, vastasel juhul tulevad vistrikud. Ühe olulise endena tehakse vihale saunas rist peale, et vanapagan vihtlema

ei tuleks. Ka pidas vanarahvas oluliseks erinevate ütluste lausumist vihtlemise ajal. (Eisen 1927: 158-159) Vihtlemisega saadi abi näiteks külmetushaiguste, erinevate lastehaiguste ja nahahaiguste korral (Habicht 118-120).

Üheks oluliseks ravimimeetodiks oli ka kupupanemine. See ei ole aga mitte ainult eestlastele tuntud ravivõte. Ka näiteks soome rahvameditsiinis on see üheks laialdaseks võtteks, millest leiti abi paljude tõvede vastu (Edelsward 1991: 108). Habicht on seda tegevust üsna üksikasjalikult kirjeldanud kui veisesarve abil seaploomirasvalt eraldunud kile imemist nahale. Kupupanemisest saadi abi ennekõike pihtade valu, kõrvade kumisemise, kaelasoonte vaevuste ja jooksva ehk reuma puhul. Usuti, et see paneb halva vere liikuma või viib selle koguni kehast välja. Tihti peeti kupupanemist lausa niivõrd täpseks ja oskusi nõudvaks ravimeetodiks, et selle toiminguga läbiviimist usaldati vaid kogunud spetsialistidele – rahvaarstidele või rändtohtritele. (Habicht 2008: 117) Seega võib kupupanemist paljude teiste rahvameditsiinis tuntud ravivõtete kõrval üsna spetsiifiliseks meetodiks pidada. Ometi on see ehe näide sajanditagustest traditsioonidest ja talurahva leidlikkusest.

Saunas tegeldi ka igasuguse määrimisega. Rahvameditsiinist võime leida väga palju teateid erinevate määrete kohta, mida kanti haigele kohale, et see siis koos kuuma leili mõjuga terveks saada. Nii kirjeldab Tamara Habicht näiteks seda, kuidas sipelgaõli valmistada ning kuidas selle määrimine seljavalu peletab. Erinevate ravimtaimede, sipelgapesa puru, jõe- või meremuda vanne tehti näiteks haigetele jalgadele ja kätele. Samuti on saunas keha määritud tärpentiniga, petrooleumiga ning koduse viina või piiritusega. (Habicht 2008: 113-114)

Muidugi mängis saunas ravitsemisel kõige suuremat rolli kuum leil, olgu tegu siis mistahes arstimise võttega. Kuumas leilis higistamine on vanarahva tarkuste kohaselt parim viis külmetushaigusest võitu saamiseks (Habicht 2008: 117). Väikesest käsiraamatust “Kuumad ravivõtted” võime lugeda veel mitmetest tervisehädadest, mille puhul kuum leil on asendamatu ravim. Uurimused on näidanud, et leilisauna kuumuses hukuvad peaaegu kõik teadusele tuntud tõvestavad mikroorganismid, kuna need ei talu nii kõrget temperatuuri. Nii esitatakse seal teaduslikult tõestatud ja põhjendatud fakte sellest, kuidas saunaleil mõjub tõesti kõige paremini külmetushaiguste raviks, aga ka luu- ja lihashaiguste, krooniliste põletike ning neerude- ja kuseteede haiguste vastu. (Kuumad ravivõtted 2004: 35-37)

Taolised tõestatud teooriad on aga üsna hiljutised nähtused. Eesti talurahvas on ju kuum saun ja selle raviotstarvet hinnanud juba aastasadu. Lisaks erinevatele haigustele usuti saunast abi saadavat ka lihtsalt väsimuse, depressiooni ja stressi korral (Edelsward 1991: 109). Habicht väidab, et kuum saun pidi aitama isegi täiesti tundmatute haiguste puhul, mida kõiki kutsuti ühise nimetajana *lendvaks* (Habicht 2008: 113). Eisen on aga välja toonud fakti, et saun pidavat aitama inimest isegi viinast võõrutada (Eisen 1926: 160).

1.3.2. Saun ja üleminekurituaalid

Inimese elu on seeria erinevatest üleminekutest ühelt vanuselt või sotsiaalselt positsioonilt teisele, määrates ära ühe eluperioodi lõpu ja teise alguse. Traditsiooniliste ühiskondade puhul on nende gruppide piirid selgelt paigas, mistõttu ühest grupist teise liikumine on võimalik üksnes üleminekurituaalidega. Igasuguste piiride ületamine toob aga paratamatult kaasa ka liikumise profaanse ja sakraalse vahel, mistõttu peab kõik olema rituaalidega reguleeritud ja kontrollitud. (Gennep 1960: 2-3)

Veel 19. sajandi lõpus oli igal suuremal muutusel inimese elus nii profaanne kui ka sakraalne tähendus. Inimelu keskseteks sündmusteks peetakse sündi, täisealiseks saamist, abiellumist ja surma. Ühiselt nimetatakse neid siirde- või üleminekuriitusteks (Tedre 1998: 409; Gennep 1960: 3; Anttonen 1992: 2519). Üks põhjalikemaid siirderiituste uurijaid Arnold van Gennep on oma teoses “The rites of passage” keskendunud maagilis-religioossele aspektile territoriaalsetele piiride ületamisest siirderiituste käigus. Ta on need riitused jaganud kolme faasi, millest esimese eesmärk on eelmisest staatuses või grupist eraldumine, seejärel järgmiseks positsiooniks ettevalmistumine ning lõpuks uue rolli vastuvõtmine. (Gennep 1960: 15; 50)

Siirderiitused on kindlasti üks viis, mille kaudu pühaduse kategooria talupoja maailmapildis avaldus. Üleminekuriitustega muutis kollektiiv argielust nähtamatud piirid nähtavaks ning sellist piirisituatsioonide väärtust väljendati alati teatud rituaalidega. Selle kohaselt ritualiseeritakse olukorrad, kus erinevad piirid aktualiseeruvad ja inimestel tekib vajadus neid ületada. Nii luuakse ja samas ka kaitstakse rituaalidega neid piire, mille sees elatakse ja millest sõltub nii kollektiivi kui ka indiviidi saatus ja õnn. (Anttonen 1992: 2512) Seega on rituaalidel oluline roll

– need aitavad inimestel üle elada pöördelisi aegu ning pakuvad mentaalsel kuju kaitset ja turvatunnet.

Rituaalse käitumise juurde kuulus alati ka kindel koht, kus seda läbi viidi. Kuna rituaal on üks religiooni sümboleid, on ka rituaalsete toimingute läbiviimise paigad olnud mingil määral argisest eraldatud. Eesti kultuuri kontekstist lähtudes võis sellisteks kohtadeks olla ükskõik millised paigad, mis omasid püha koha staatust. Teiste seas on ka saun olnud ühenduses mitmesuguste inimese elus kesksete sündmuste või muutustega. Teatud eluetappi jõudmist “pühitseti” saunas erinevaid traditsioone ja kombeid silmas pidades. Läbi selliste üleminekuetappide saame kirjeldada ka sauna rituaalset kasutust eesti talupojakultuuris. Ivar Paulson on kirjutanud, et saun on saatnud inimest hällist hauani. Veelgi enam, teatud aegadel mängib saun rolli ka nende inimeste puhul, kes on juba manala teed läinud. (Paulson 1997: 124)

Kõige esimene sündmus inimese elus on muidugi sündimine. Kuulus antropoloog ja usunditeadlane Mircea Eliade väidab, et lapse sündides on tal olemas üksnes füüsiline eksistents, kuid ta ei ole veel oma perekonna poolt tunnustatud ega ühiskonda vastu võetud. Tõelise “elava isiku” staatuse vastsündinule annavad aga kõikisugused riitused, millega ta kogu ülejäänud kogukonnaga ühendatakse. (Eliade 1992: 61) Taoliste riitustena võib nimetada näiteks nabanööri läbilõikamist, mis põhineb kindlatel maagilistel arusaamdel; esimest pesemist, mille puhastav toime on nii kehalise kui hingelise tähendusega või nimepanekut, mis tähendab vastsündinu aktsepteerimist ühiskonda. (Gennep 1960: 51-63) Viimasega kuulub kokku ka kristlikust traditsioonist tuntud ristimine.

Sündimise ja ristimise vahelist aega peeti kõige kriitilisemaks ajaks vastsündinu jaoks, mil teda ähvardasid kõikvõimalikud ohud. Just ristimise kaudu saab laps ristiinimeseks ja seega ka vabaks patust. Ülo Valk on analüüsinud rituaalset pesemist kui eelkristlikku puhastusrituaali, millel on taaskord nii füüsiline kui vaimne mõõde. Rituaalse pesemise esialgne tähendus ei kadunud ka seoses ristiusu tuleku ja kristlike puhastustseremooniade aktualiseerimisega. Seega võib ka selle näite puhul märgata paganluse ja ristiusu sünkretismi. (Valk 1998b: 150) Peale pesemise oli ka vihtlemisel või lihtsalt vitsaga löömisel teatud maagiline funktsioon, mida võib vaadelda kui analoogset toimingut rituaalse pesemisega (samas: 153).

Ometi ei ole sündimine oluline ainult lapse jaoks. Lapse esimese elusündmusega langeb kokku ka üks ema eluetappe. Nii on ka rasedust ja ennekõike sünnitamist peetud väga üleminekuliseks ajaks. Ka raseduse ja sünnitamisega on seotud väga paljud rituaalid, mille eesmärk on hõlbustada sünnitust ja kaitsta nii ema kui last kurjade jõudude eest. (Gennep 1960: 41) Rituaalne käitumine on eriti aktuaalne, kui tegu on naise esimese lapsega. Emaks saamine tõstab inimese moraali ja sotsiaalset positsiooni. Peale selle, et ta on naine, et ta nüüd ka matroon, võrdne vaba ja seadusliku naisega (samas: 48).

Sajandeid oli just saun peamiseks kohaks, kus lapsed esimest korda ilmavalgust nägid. Kuigi nii mõnelgi pool on sauna puudumisel sünnitatud ka laudas või rehetoas (Habicht 2008:122), on Lõuna-Eestis olnud peamiseks siiski saun. Seda muidugi tänu saunade leviku tihedusele seal piirkonnas. Siingi võib välja tuua nii mõnegi eelise, miks just sauna teistest kõrvalhoonetest paremaks sünnitamiskohaks peeti. Kõige praktilisema põhjusena võib muidugi nimetada sooja vee olemasolu (Meikar 2007: 76). Edelsward on aga välja toonud fakti saunast kui heast sünnitamiskohast, kuna suits ja kuumus tekitavad sinna hea bakteritevaba keskkonna (Edelsward 1991: 111). Ometi peeti oluliseks ka seda, et saun oli varjuline paik, seal ei hakanud igäihe silm peale (Habicht 2008: 122).

Sünnitamine toimus enamasti sauna põrandal või laval, kuhu olid laotatud õled ja nende peale mõni takune riie, mida Lõuna-Eestis kutsuti ka *palajaseks*. Sünnitajat abistas kas mõni külast toodud ämmaemand või ka lihtsalt keegi vanem naine perekonnast. Mõnel pool on sünnitaja pidanud koguni üksi lapse ilmale toomisega toime tulema. Soojaks köetud saun jäi ema ja noore vastsündinu varjupaigaks veel mitmeks päevaks, kuni mõlema tervislik seisund seda nõudis. (Habicht 2008: 122-123) Sauna peeti igati turvaliseks kohaks, seda nii sünnitamise ajal kui ka pärast seda.

Saunas toimepandavates rituaalides leiab kajastust ka noorte täiskasvanuikka jõudmine. Peamiselt viitab sellele nii tüdrukute kui poiste kehas toiminud muudatused, mis annavad märku seksuaalsesse maailma jõudmisest. Parajas eas tähistatakse seda erinevate riitustega, mis märgivadki üleminekut lapsepõlvest täiskasvanuikka. (Gennep 1960: 65-69) Ka taoliste üleminekute puhul on ristiusk kõrvale tõrjunud paljud eelajaloolised kombed. Nii tähistas alates 13. sajandist nooruki täisealiseks saamist kiriklik leer ehk esimene armulaud koos vastava õpetusega. Samuti oli täiskasvanuks saamise tunnuseks mardi- ja

kadripäevakommetes osalemine ning ehalkäimine. (Tedre 1998: 414) Vastava vanusega kaasnes ka täiskasvanute riiete, tüdrukutel näiteks seeliku kandmise õigus (Habicht 2008: 106).

Nii mõnedki täiskasvanuks saamisega seotud rituaalidest leiavad aset saunas. Nii on Habicht kutsunud teatud maagilist vihtlemist mehelevihtlemiseks, millega ennustati tüdrukute armuõnne. Peale kaseviha viidi seda läbi ka näiteks rebase- või hundisabaga. Maagilise vihtlemise mõju tõhustati ka erinevate vihtlemissõnade, loitsude ja muude lausumistega. (Habicht 2008: 103) Ka Eisen kirjeldab tütarlapse mehelesaamist mõnede vanarahva arvamuste kaudu. Näiteks peeti oluliseks, et mehed saunast tulles vihad lavale jätaksid. Kui aga neiu pärast poissmehe viha võtab, tähendab see tüdruku mehelesaamist juba käesoleval aastal (Eisen 1927: 160).

Üheks kõige tähtsamaks sündmuseks inimese elus võis pidada abiellumist. Seda tõestab pulmakommete ja rituaalide kestvus ja keerukus. Pulmatraditsioonid olid Eestis mitmetasandilised ja neil oli väga palju kohalikke erijooni (Tedre 1998: 415). Abiellumine ei tähendanud mitte ainult vanuselist küpsust – see muutis nii sotsiaalset kui ka perekondlikku kuuluvust. Muidugi olid ka need muutused ritualiseeritud, alustades juba kõige varasema etapi ehk kihlumisega. Abiellumise puhul on tegu sotsiaalse aktsiooniga ning seega võttis riitustest osa terve kogukond, mitte ainult kaks asjaosalist. Üheks üsna üldiseks rituaaliks on näiteks erinevate annete ja kinkide jätmine. Seda võib pidada teatud kompensatsiooniks selle eest, et perekonnaliige lahkub ja suundub teise perekonda või loob ise uue. (Gennep 1960: 116-120) Ka eesti pulmatraditsioonides on pulmaosalistele kingituste jätmine väga laialt levinud rituaal. Habicht kirjeldab, et kui pruut peigmehe koju jõudis, pidi ta kõik hooned läbi käima ja sinna erinevaid ande jätma. Teiste seas oli oluliseks ka saun, mille kerisele jäeti näiteks kindaid või vöö (Habicht 2008: 124). Sauna tähtsust pulmarituaalides kajastab ka pruudipoolse perekonna kutsumises saunjarahvaks (Õunapuu 2003: 23).

Eesti traditsioonilise pulma üheks meelelahutuslikumaks osaks olid pulmanaljad. Üheks pulmanaljaks peeti ka pulmasauna, mida tavaliselt köeti pulma teisel päeval. Pulmasaun jäeti meelega veel leigeks ning selle eest tuli saunamehele ja ta abilistele tasu maksta (Õunapuu 2003: 73). Habicht aga toob välja, et näiteks Kagu-Eestis toimus pruudi ja peigmehe ühine saunatamine hoopis kuumas ja suitsuses saunas, mida köeti lausa toorete kadakatega. Samuti nendib ta fakti, et pulmasaunas käisid kõik pulmalised, pruutpaar kõige viimasena. (Habicht 2008: 124) Nii võib

öelda, et pulmatraditsioonides on saunal rituaalsed funktsioonid erinevate annete jätmise näol kui ka meelelahutuslikud funktsioonid pulmanalja näol.

Hoopis tõsisemad rituaalid ja tõekspidamised sidusid sauna surmaga. Surmaga seotud tseremooniade üks peamisi eesmärke on lahkunu eraldamine maisest ilmast ja ühendamine surnute kogukonnaga (Torp-Kõivupuu: 2003: 12). Kõik need riitused moodustavad väga rikkaliku matusekombestiku, millel võib omakorda täheldada kahte funktsiooni. Esiteks kindlustati matusekommetega surnule hea ja seisusekohane käekäik teises ilmas. Teisalt aga kaitsti nende riitustega ka elavaid surnute oletatava pahasoovlikkuse eest. (Torp-Kõivupuu 2003: 12)

Matusekommete puhul mängisid muidugi suurt rolli nii kirik kui surnuaed, kuid peamine osa sellest viidi läbi siiski koduses keskkonnas. Nii nagu inimese tee algas saunas, nii ta seal ka lõppes. Raskesti haiged või ka juba surnud inimesed toimetati sauna, et neid sealt siis viimsele teele saata (Eisen 1927: 160-161). Tähtis oli surnuid enne matmist vihelda ja puhtaks pesta. Seega peeti sauna igati oluliseks kohaks, kus kadunud pereliikme eest veel viimast korda hoolt kanti ja temaga hüvasti jäeti. Surnute sauna viimise ja seal nende pesemise traditsioon on tuntud ka soomlastel. Sellest räägib lähemalt soome saunaurija Lisa Marlene Edelsward.

Sauna ja surnute vahel võib aga välja tuua teisigi seoseid. Näiteks on teada, et vanade uskumuste kohaselt pandi surnule kõikvõimalikke esemeid kirstu kaasa, mida arvati tal teises ilmas vaja minevat. Peamiste kirstupanustena on esinenud igasuguseid tööriistu näiteks nuga ja nõel, aga ka vaimulikke lauluraamatuid või laululehti, metallraha, viinapudelit, kammi või taskurätikut (Torp-Kõivupuu 2003: 130). Teiste seas esines kirstupanusena ka saunaviht (Habicht 2008: 92). Selle rituaali aluseks on rahvausundis tugevasti kinnistunud idee lahkunute hingede suundumisest ja edasielamisest teises ilmas.

1.3.3. Saunaga seotud tähtpäevakombestik

Tähtpäevakombestiku kirjeldamiseks ja selle adekvaatseks mõistmiseks on esmalt vajalik kõnelda üleüldistest ajaarvamiseviisidest ja inimeste suhtest loodusega. Toetudes Mall Hiimäe kirjutatud teosele “Pühad ja argised ajad Eesti rahvakalendris” avaldub see suhe tänu faktile, et inimene kohandas kogu oma igapäevase tegevuse looduse rütmide järgi. Selle tõestuseks toob Hiimäe välja

erinevad perioodid aastaringis, millel oli väga suur põllumajanduslik tähtsus. Neile aegadele pandi isegi vastavad nimetused, näiteks odrakülviaeg, heinaaeg, lõikuseaeg, ehituspuude raiumise aeg või saunavihtade valmistamise aeg. (Hiimäe 2010: 38)

Hiimäe on välja toonud ka aastate kulgemisega seotud arusaamad. Nii ei tähendanud aasta talupoja jaoks mitte ühtlaselt kulgevat ja üksteisele järgnevat perioodi, vaid seda käsitleti kui ajaringi, mis pidevalt kordus ning mille lõppedes pöördui jälle tagasi algusesse. Aasta jagunes päikesekalendri järgi kaheks pooleks, mille määrasid suvine ja talvine pööripäev. Samuti on eestlased kui loodusrahvas jaganud aasta kaheks vastavalt taimekasvu algusele ja lõpule, mis tähistasid siis kevadist ja sügist aega. Tavaline oli ka aasta jagamine majandustegevuse järgi. Viimase puhul ei olnud need kaks perioodi aga sümmeetriliselt võrdsed, kuna majandusaasta passiivne pool kestab aktiivsemast kauem. (Hiimäe 1998: 435-437)

Aeg nagu ka kõik muud talupojakultuuri kesksed aspektid, jagunes sakraalseks ja profaanseks. Eliade nimetab sakraalseks ajaks pühade aega, profaanseks aga tavalist argielu, milles ei leia aset religioosse tähendusega sündmuseid. Ta eristab neid kahte väga omanäolisel viisil, tuues välja, et sakraalne aeg on olemuslikult tagasipööratav ja korduv, tähistades mingis müütilises minevikus toimunud püha sündmuse reaktualiseerimist. Seega muudetakse müütiline aeg, mil asjad alguse said, pühade kaudu taas aktuaalseks. Iga perioodiliselt korduv püha tähendab pühitsejale üht ja sama sakraalset aega. Profaansele ajale on aga iseloomulik järjepidevus ja lahusolek pühadusest. Argisest ajast sakraalsele ajale üleminek eeldab teatud rituaalset käitumist. (Eliade 1992: 22-23)

Ka eesti rahvakalendris saab eristada profaanseid ja sakraalseid aegu. Siinkohal tuleb aga erinevate pühade puhul taaskord osutada kristlikele mõjudele, mis tõrjusid kõrvale eelajaloolised uskumused, kombed ja tõekspidamised. Selle kohta on Mall Hiimäe ühe väga asjakohase näite toonud, käsitledes pühapäeva tähendust seoses ristiusu vastuvõtuga. Juba selle päeva nimetuses esinev sõna *püha* viitab selle sakraalsusele. Tegu on kristliku puhkepäevaga, millega seoses olid reguleeritud väga mitmed käsud ja keelud. Näiteks oli igasugusest tööst loobumine pühapäeval eestlaste elurežiimi üheks loomulikuks osaks peaaegu 20. sajandi keskpaigani. Eelkristlikul ajal peeti aga nädala tähtsaimaks päevaks hoopis neljapäeva. (Hiimäe 2010: 55-65) Neljapäeva kui püha päeva algne tähendus on aga säilinud mõningates

saunakommetes. Kui üldiseks tavaks oli, et sauna köeti peamiselt laupäeviti, siis nagu ka eelnevalt välja tuli, mõnel pool ravitsemise ja nõidumise eesmärgil ka neljapäeviti.

Olenevalt nädalapäevadest olid kindlateks saunapäevadeks ka suured kalendripühad. Ühe tähtsamana võib nimetada jõule, täpsemalt jõululaupäeva, mil saunakütmisega alustati juba varahommikul. Piret Õunapuu kirjeldab, et jõulusaun tähistas kõikvõimalike tööde lõpetamist ja jõulupuhkuse algust. Sellele eelnes tõeline suurpuhastus kogu majapidamises, mille korras pesti puhtaks isegi sauna kerisekivid (Õunapuu 2001: 152). Lisaks toob Õunapuu välja nii mõnegi uskumuse või tõekestamise, mis jõulusaunaga koos käis. Näiteks pidas vanarahvas oluliseks, et kõik pereliikmed jõuaks saunast tagasi veel päevavalgel. Kes aga sellega hilja peale jäi, see pidi terve järgmise aasta oma kõigi töödega hiljaks jääma. Samuti peeti põhjuseks fakti, et pimedas, eriti jõuluõhtul, on kõik vaimud liikvel ning see ei ole mitte inimesele turvaline. (samas: 156)

Jõulude puhul on tegu väga püha ajaga, kus maise ilma ja teispoolsuse piirid on ähmasemad kui muidu. Seda tõestab ka eelpool mainitud vaimude liikvelolek. Muidugi on selline arusaam tekkinud kristluse mõjutustel, kuid eesti talurahvas on selle muistse rahvausuga kokku sobitades igati omaks võtnud. Nii sobis jõluaeg hästi ka maagiliseks tegevuseks. Habicht kirjeldab näiteks, kuidas vanarahvas on saunas jõuluvihvadega viljasaaki ennustanud. Selle kohaselt pandi saunast tulles vihad pangele pikuti ritta. Kui esimese jõulupüha hommikul olid vihad kukkunud tüvedega ukse poole, pidi tulema hea saak, kui latvadega, siis halb. (Habicht 2008: 126-127)

Nii nagu jõulude aega peetakse talvise pööripäevana üheks olulisemaks ajaks aastaringis, tähistades üleminekut pimedalt ajalt valgele, on vastupidine üleminek omane jaanipäevale, mis langeb kokku suvise pööripäevaga. Piret Õunapuu nimetab jaanipäeva päikesekalendri kõige olulisemaks pühaks. Oli see ju kõige valgem aeg aastas, mistõttu sellega seoti ka väga palju kombeid ja uskumusi. (Õunapuu 2001: 91) Jaanipäevaga käib kaasas komme tuua koju midagi elavat ja haljast ning sellega kokkupuutest saada jõudu, tugevust, tervist, sigivust ning tõrjuda sellega eemale kõike halba ja vaenulikku. Tegemist on igivana maagilise rituaaliga, mis on omane väga paljudele loodusrahvastele. Näiteks on eestlastele tänasenigi kaseokste tuppatoomine ja värske kasevihuga vihtlemine vägagi tuntud komme. (Hiimäe 2010: 136) Nii ei puudunud jaanipäevaga seotud kombetalitustest ka sauna osakaal. Oli tavaline, et ka

jaanilaupäeval käidi saunas, viheldi ja pesti end suurteks ülekülalisteks pidustusteks puhtaks.

Eriline vägi oli ka jaaniööil korjatud taimedel (Õunapuu 2001: 104). On ju teada, et vanarahvas pidas just jaanipäeva parimaks vihategemise ajaks. Ehk võib siingi mõningaid paralleele tõmmata, arvates, et ka saunavihtadele omistati sel viisil teatud tervendavat jõudu või ka ettenägemisvõimet. On ju vihtadele täheldatud nii raviotstarbelisi kui ka teatud maagilisi funktsioone, viimast näiteks erinevate ennustamiste näol, millest varem on nii mõnelgi pool põgusalt juttu olnud. Kuigi jaanipäevaegsele vihategemisele võib leida ka praktilisi seletusi – jaanipäeva ja sellele järgnevat aega on peetud parimaks vihategemise ajaks, kuna siis on lehed kõige sobivama suurusega ning okstel parajalt kinni. Ometi poleks ekslik arvata, et eesti talupojakultuuris sellel ka mingeid usundilisi tagamaid võis olla.

Üheks hoopis eriilmelisemaks tähtpäevaks eesti rahvakalendris on peetud hingedeaga. Oskar Loorits on just seda aega pidanud kõige pühamaks ajaks aastas, kuna siis pidavat kõik hinged liikvel olema (Loorits II 1998: 20). Selle aja pühadus põhineb peamiselt uskumusel, et kadunud pereliikmete hinged teisest ilmast elavatele külla tulevad. On ju teada, et surnute austamine üldse on eesti rahvausu üks esilekerkivamaid tunnusjooni. Nii peeti hingedeajaks kõige pimedamat aega aastas, mis tavaliselt algas mihklipäevaga 29. septembril ja lõppes hingedepäevaga 2. novembril (Õunapuu 2001: 116). Vanarahva traditsioonide kohaselt oodati kadunud hingi koju, püüdes neile seal olemine igati meeldivaks muuta. Nii kirjeldab Paulson, kuidas esmalt on surnud esivanematele sauna köetud, seejärel lauda sööma kutsutud (Paulson 1997: 124). Hingedele sauna küttes oli oluline sinna ka viht ja pesuvesi valmis seada (Eisen 1927: 160).

2. Saun kui püha koht ja sellega seotud kombestik Võrumaal

Järgnevalt püüan Eesti Rahvaluule Arhiivis leitavate arhiivmaterjalide põhjal luua ülevaate sellest, kuidas suhtuti sauna kui püha kohta Võrumaal 19. ja 20. sajandil. Selle kõrvutuseks analüüsin käesoleva alapeatüki teises pooles ka 2011. aastal Urvaste vallas läbiviidud intervjuusid, mille põhjal toon välja teemakohaseid võrdlusi saunakultuuri hetkeseisust Võrumaal.

Aegade jooksul on saunakultuur palju muutunud ning selle põhjuseid võib välja tuua mitmeid. Tänapäeval peetakse näiteks kindlaid saunakombeid ja uskumusi omaseks pigem vanematele suitsusaunadele. Epp Tamm toob välja, et tänapäeval on suitsusaun pidanud teed andma uuele, korstnaga saunale, mida eelistatakse suurema kütiskiiruse ning väiksema energiakulu tõttu (Tamm 2011: 68). Puhta sauna puhul ei pruugita saunakultuuri sümboolseid aspekte enam nii väärtuslikena hinnata. Muidugi on selles oma osa ka muutunud elutingimustel, mistõttu tänapäeva inimesel on enamasti vähem aega sauna kütmisele ja saunatamisele pühendada. Seega saab ka saunakultuuri arengut Eestis jälgida just suitsusauna ja selle leviku kaudu erinevatel perioodidel.

Suitsusaunad on Eesti alal levinud peamiselt Lõuna-Eestis, saartel ning mingil määral ka põhjarannikul. Tänapäeval on suitsusaunu alles ja ka kasutusel kõige enam Võru- ja Põlva maakonnas, ehk peamiselt vana Võrumaa aladel. Seega on ka Lõuna-Eesti piirkonnas saunatamisega seotud kombed ja tavad nüüdisajalgi rikkalikumad ning aktiivsemas kasutuses. (Taal, Eichenbaum 2010)

Järgnevas analüüsisosas kajastan peamiselt lühikesi usundilisi teateid või tekstikatkeid, mis kirjeldavad saunakultuuriga seotud uskumusi ning rituaalset kombestikku.

2.1. Saun kui püha koht Võrumaal

Arusaam saunast kui pühast kohast on oluline saunakultuuri vaimse poole mõistmiseks. Võrumaal on saunas käimisel ajalooliselt on olnud ihu puhastamise ja

vihtlemise kõrval eesmärgiks ka nõ hinge puhastamine ja vaimse tasakaalu korrigeerimine (Taal, Eichenbaum 2010). Sauna võib seega vaadelda kui sakraalse ja profaanse piiril asetsevat paika. Kuigi tänapäeval ei pruugita sauna tähendust enam sel viisil tajuda, on see inimeste teadvuses säilinud siiski mõneti erilise ja väärtustatud paigana.

2.1.1. Saun kui püha koht Võrumaal 19. ja 20. sajandil

Tamara Habicht on oma teoses “Eesti saun” saunast kui pühast paigast omaette peatüki kirjutanud. Ka tema toetub oma tekstis paljudele arhiivmaterjalidele, millest nii mõnigi ühtib minu poolt leitud teadetega. Teiste seas ka järgmine:

Saun on püha paik. (KV 110, 665 < Rápina.)

ERA erinevatest kartoteekidest võib taolisi väga lühikesi ja konkreetseid teateid leida mitmeid. Selliste teadete puhul on märgitud vaid, see, et saun on püha paik, andmata sellele mingit ammendavat põhjendust või seletust. Võib ju arvata, et sellisena on antud teade uurijale üsnagi kasutu. Ometi leian, et ka ilma mingisuguse kontekstita kajastab see kindlalt rahva seas levinud uskumust, mille kohta ei peetudki alati oluliseks selle põhjenduse olemasolu.

Töö esimese peatüki põhjal võib öelda, et saun kui püha koha tõlgenduse võib üle kanda üldisele arusaamale pühaduse kategooriast, mille kohaselt kõik püha ehk sakraalne on mingil viisil eraldatud kõigest argielulisest ehk profaansest. Seda toetab ka järgmine arhiivtekst:

Kui perämäne sannast tulõja sanna ussõ vallalõ, vai poikalõ jätt, sis jääs toll lautsel suu ammulõ – sanna uss püvvetäs iks alate kinni panda. (ERA II 262, 646 (39) < Rápina, Veriora v., Kirmse k. – Daniel Lepson (1989).)

Esialgu võib tunduda, et antud tekstinäide ei sobi töö konteksti. Ometi leian, et see pakub analüüsile väga põneva lähenemise, keskendudes ukse sulgemise motiivile. Nii võib selle teate puhul ukse sulgemist pidada omaette rituaaliks, mille kaudu eraldatakse saun kõigest argisest. Saunast lahkudes suundutakse tagasi tavaellu, aga

saun ise jäetakse selle tegevuse kaudu kõigest maisest siiski eraldatuks. Uskumuse tõsidusele viitab ka aspekt, et selle kombe mittetäitmist ähvardatakse tolleaegse inimese jaoks küllaltki ohtlike tagajärgedega, mis puudutavad inimese elu teistsuolisuses.

Suurel määral väljendas vanarahvas sauna pühadust igasuguse tänamisega.

Kui saunas viheldi üeldi: □ "Aituma saunakütjale, □ aituma veetoojale, □ aituma puutoojale, □ aituma vihahaudjale." □ Muidu neid võib panna kui palju kõik, kes sääl olid. (RKM II 348, 133 (5) < Rápina khk., Aravu k. - Erna Tampere < Irene Toim, 67a.)

Sellest teatest tuleb välja, et sauna kui püha hoonet otseselt tänada ei olnud kombeks. Tänuõnu osutati neile, kes sauna või saunaskäimise olid ette valmistanud. Siinkohal tuleks aga esitada küsimus sellest, miks tänamist eestlaste saunakultuuris üldse nii oluliseks on peetud. Ilmselt võiks sellele vastuseid leida mitmeid. Ühe võimalusena võiks välja tuua selle, et soomeugri rahvastele on omane näiteks looduse tänamine sellelt saadavate andide eest. Miks aga ei võiks taolist tendentsi üle kanda ka saunakultuurile? Niisamuti võib kuuma leili, vihta ning pesuvett pidada mingiteks hüvedeks, mis saunaga kaasas käisid. Teisalt võiks tänamist tõlgendada ka saunale omistatud püha koha staatusest lähtuvalt. Sai ju esimeses peatükiski välja toodud, et saun asub kahe eksistentsiaalse maailma piirimail. Seega, sauna minnes lahkutakse profaanses sfäärist ning loobutakse hetkeks kõikisugustele argimuredele mõtlemisest. Saun või saunas käimine oli vanarahva jaoks ilmselt üks väärtuslikemaid puhkehetki ning just selle eest olidki inimesed tänulikud. Erinevaid tänuõnu on kajastatud ka järgmises teates:

Vanasti saunalavalt vihtlemast tuldi, visati veel leili ja öeldi: "Jeesus jäägu jäljile, Maarja astku asemele!" □ Ennast viheldes öeldi sagedasti: "Äitäh, Jeesuke, äitäh sauneleilike!" □ Ülepea hüüti saunas vihtlemise ajal tihti Jeesust appi. □ Sellele, kes teist vihtleb, öeldakse vihtlemise ajal: "Sann sööjale, viha vihtlejale, veetoojale!" (E VIII 4 (8) < Rápina khk. - M. J. Eisen.)

Saunale kui pühale paigale on leitud on aga mitmeid põhjendusi, mis varieeruvad ilmselt iga informandi isiklike vaadete, aga ka saunale oluliseks peetud omaduste või funktsioonide poolest. Eelmise peatüki juures tõin välja mitmeid autoreid, kes on oma publikatsioonides kõrvutanud sauna kirikuga. Kindlasti tuginevad ka need autorid selles kõrvutuses rahvuslikule mõtteviisile, mida väga esinduslikult kajastavad ka nii vanemad kui ka uuemad arhiivtekstid. Teiste seas ka järgmine:

Saun on samasugune püha paik kui altarilaud. Saunast tulles peab lavale kausiga vett pandama, et püha Maarja oma lastega vihtlema tulles vett eest leiaks. Niisama vaja viht lavale jätta. (E IX 2 (1) < Rápina – M. J. Eisen.)

Selle teate puhul tõmmatakse konkreetne paralleel sauna ja kiriku vahele, viidates sel moel otseselt ka sauna pühadusele. Katoliiklik kirik kui religioosne pühakoda on olnud eestlastele tuttav alates ristiusustamisest ning selle tähtsusele on siin mail rõhutatud aastasadu. Seega ei saa ka taoline sauna ja kiriku kõrvutus olla vaid kujundlik võrdlus. Selle taga on nii rahvausuliste kui ka ristiusuliste traditsioonide ja tõekspidamiste kokkusulamine, kus mõlemat nähakse võrdsena. Saun kõrvutatuna kirikuga näitab selle tähtsust ka üldises kultuuriajaloolises kontekstis.

Eelmine teade ei viita sauna pühadusele aga mitte ainult altarilauaga kõrvutamise teel. See kirjeldab ka sauna seost kristlike pühakutega, keda eesti rahvausu kontekstis ei saa tegelikult sugugi mitte ainult kristlikeks pidada. Eelnevas alapeatükis sai selgeks, et Neitsi Maarjal võib olla ka rahvausundiline tähendus. Seega võib ka siin tasandil märgata ristiusu ja paganluse pörkumist. Kommet, mis puudutab aga mõnele pühale olendile pesuvee, viha ja muu tarviliku jätmist, võib samuti pidada iidseks traditsiooniks, millega ilmselt sooviti tekitada heameelt teispoolsusest pärit positiivsetele olenditele.

Niisamuti on sauna ja kiriku kõrvutamist põhjendatud sellega, et mõlemas kohas on ette nähtud kindlaks kujunenud käitumisreeglid.

Sanna löulöh ei tohi kedäge tõist inemist vanno ei sõõmäta. Kes tuud tege tuu lätt esi lollis. (ERA II 262, 647 (45) < Rápina, Veriora v., Kirmse k. – Daniel Lepson (1989).)

Sarnaseid käitumisreegleid esindab ka järgnev teade:

Saunas ei tohi vanduda, ega mingit roppu sõna ütelda. Saunas peab nagu kirikus olema, et Jumal hoiaks ja tervist annaks! (E 8013, 92 (191) < Põlva, Puuri m. – M. J. Eisen.)

Seega on nii saunas kui kirikus viibimine reguleeritud mitmete käskude ja keeldudega, millest üleastumisega astutakse üle ka paiga pühadusest. Ometi võib siin näha ka teist võrdlusmomenti. On loogiline, et Jumal kui kristlik ainuvalitseja ja kirik kui kristlik pühakoda kuuluvad kokku. Ometi kantakse Jumala olemus üle ka saunakultuurile. Selle seletuseks võiks välja tuua juba varem esitatud fakti, et nii nagu rahvausundis üldiselt, on ka saunakultuuriga seotud uskumustele omane nõ religioosne sünkretism, kus paralleelselt kehtivad nii kristlikud kui ka eelkristlikud tõekspidamised. Seega näitab ka Jumala roll saunakultuuris väga kindlameelselt selle ehituse püha staatust. Sauna ja kristliku taevaisa seos tuleb eriti teravalt esile ka kõige levinumas sauna tervituses Võrumaal.

Sauna tulija ütleb sauna tülles: “Jummal’ sekkä!” Saunas olijad vastavad: “Jummal’ hää mees”. (RKM II 348, 126/7 (8) < Rápina khk., Aravu k. - Erna Tampere < Adeele Pungar, 69 a. (1980).)

Fakti, et ka Jumal ennast saunas pesemas käis, ilmnes ka muul moel peale tervitussõnade. Kui eelnevalt tuli välja, et saunast lahkudes jäeti viht, seep ja pesuvesi lavale, et Neitsi Maarja saaks ennast ja oma lapsi sauna pesema tulla, siis samamoodi arvati sauna tulevat ka Jumalat.

[...] Mu imä ütél’, et taiva-esä tulõ perän sanna. Toolõ jätke kah vett. [...]. (ERA II 259, 205/6 (5) < Urvaste, Linnumäe – Ellu Kirss (1989).)

Lisaks Neitsi Maarjale ja Jumalale usuti, et pärast inimesi võivad sauna tulla ka kõikisugused muud vaimud.

Saunast väljamineks lava ilusasti ära uhtuda ja viht valmis seada, sest pärast 12-et öösel tulevat vaimud vihtlema. (E 66932 (47) < Rõngu, Palupera – J. Aab.)

Seega võib eelnevale toetudes öelda, et selle motiivi puhul on keskmeks nii tegevus ise kui ka ettekujutus üleloomulikkusest üldiselt. Nii on viha ja muu tarviliku jätmine olnud üheks konkreetseks tegevuseks, mille põhjendus oli alati sama – et keegi üleloomulik olend tuleb veel end sauna pesema. Ainsaks varieeruvuseks olidki olendid ise, kuid see, kas tegu oli Jumala, Neitsi Maarja või ükskõik milliste teiste vaimolenditega, ei mõjutanud ei tegevust ennast ega ka sellega seotud uskumust.

Sauna peeti küll pühaks paigaks, ent samas oli see ka rituaalselt liminaalne paik. See oli koht, kus päeval ja ööl võisid olla erinevad tähendused või koht, kus võisid juhtuda nii üleloomulikult positiivsed kui ka negatiivsed asjad. Kui eelnevalt on ilmselgelt välja tulnud sauna seos kristliku kiriku ja selle pühade olenditega, siis niisamuti viidatakse saunale kui pühale kohale ka seoses allmaailma või põrguga. Üks kõige levinumaid uskumusi sauna ja halvaloomuliste olenditega seosest on järgmine:

Laupäeva õhtul ei tohi perast päikese looja minekut enam keegi saunas vihelda, sest kõik se vesi mis siis saunas on peab veri olema, ja niipea kui päike looja läheb tulevad vanad kurjad ennast vihtlema ja verega ennast pesema. (H I 2, 565 (26b) < Rõuge, Vastse-Kasaritsa.)

Ka selle uskumuse puhul võib esile tõsta kaks lähenemisviisi. Esiteks peeti päeva loojudes (või paljude arhiivtekstide puhul ka keskööl) sauna minemist igati taunitavaks tegevuseks, kuna siis muutub vesi vereks. Teisalt on nõ ähvardusena esitatud fakti, et siis ilmuvad kõik kurjad olendid sauna. Mõlema aspekti puhul on aga tegu tõekspidamisega, mille tagajärg teenib kindlat eesmärki. Nii tuli igasuguse negatiivse kokkupuute ärahoidmiseks käia saunas päevavalges. Hoidumist kõigest inimesele ohtlikust võib pidada omamoodi toiminguks, millega kaitsti just neid argiseid piire, mille sees ise elati.

Kui aga siiski astuti üle argise ja üleloomuliku vahelisest piirist, olid ka tagajärjed vastavad.

Kuidas juudas nähtavale toodud. Salk õelaid mehi tahtnud purjus peaga vana juudast näha. Pannud ühele seltsimehele nõõri kaela, riputanud sauna lakke, jätnud pingi jalgade alla. Vana juudas tulnud välja, löönud pingi jalgade alt ära. Rutuga päästsid sõbrad mehe, see elas aga väga õnnetult. (E 23998-9 (14) < Võru linn.)

Siit võib välja lugeda, et tegevuse käivitajaks oli puhas uudishimu millegi tundmatu ja ohtliku vastu. Tegemist on uskumusega, mille puhul võib oletada, et selle esmaseks funktsiooniks oli distantsi loomine üleloomulikkusega. Nii räägiti üsnagi hirmutavaid lugusid, et hoida inimesi konfliktist pahaloomuliste olenditega. Teadmine, et nii olevat juhtunud, peaks inimestes esile kutsuma teatud moraalitunnetuse ja vahemaa teispoolsusega.

Distantsi loomine üleloomuliku ning argise vahele tuleb väga ilmekalt esile ka paljudes tekstides, mille funktsiooniks on laste hirmutamine. Nii näiteks räägiti lastele erinevatest pahaloomulistest olenditest, kellega kokkupuute vältimiseks ei tasuks teatud kohtadesse minna. Sauna kohta käisid näiteks sellised ütlused:

Kui nad sauna tükivad, üteldakse: "Ära sa sauna mine, sääl on tondid!" (ERA I 4, 460 (2) < Räpina khk., Jaama k. - Kalju Lutsar, Räpina algkooli õpilane (1933).)

Saunas tuleb juudas ja kägistab ära. (ERA I 4, 486 (2) < Räpina khk., Jaama k. - Hanss Munska, Räpina algkooli õpilane (1933).)

Rehte ja sauna ei tohi minna, sääl tulevad vaimud. (ERA I 4, 490 (2) < Räpina khk., Vaadimäe k. - Erna Eisen, Räpina algkooli õpilane (1933).)

Sauna ja teispoolsuse suhet näitab väga ilmekalt ka järgmine teade:

Saunas ei tohtinud ütelda: Kuum, palav jne, vaid soe, sest põrgus olla kuum ja palav. (E 6971 (9) < Põlva, Navi k. – J. Melzov.)

Sellele vastavalt kehtisid saunas kindlad keelud, mis reguleerisid sauna kõrvutamist allmaailmaga. Nii ei tohtinud sauna põrgule omaste sõnadega iseloomustada. Seegi

määrab ära, et tegu oli siiski püha kohaga, mille puhul püüti igati hoiduda kõigest negatiivsest ja inimesele ohtlikust, mida vanarahva uskumuste kohaselt põrgu endaga kaasa tõi. Veel illustreerib sauna ja allmaailma vahelist seost järgmine teade:

Kui saunast välja tullakse, peab saunaukse ette risti löödama, muidu läheb vanapagan sauna. (E 8013, 50 (134) < Põlva, Puuri m. – M. J. Eisen.)

Nii tuleb ka eelmise teate puhul välja sauna seos ühe kõige halvaloomulisema olendiga eesti rahvausundis, keda kõiksuguseid erinevaid meetmeid rakendades püüti saunast võimalikult kaugele hoida.

Eelmise teate puhul tuleb aga välja veel teinegi analüüsitasand – saunaukse ette risti löömine, mis viitab juba väga konkreetselt sauna pühadusele. On ju risti puhul tegemist sümboliga, mis vast igasse konteksti paigutatuna tähistab sakraalsust mingi objekti, olendi või nähtuse suhtes. Ning just selle risti kui nn pühaduse sümboliga püüti saunast eemal hoida kõik halb ja kurjatekitav.

Fakti, et saunakultuuriga olid seotud nii head kui ka halvad olendid, tõestab üks illustratiivne kohamuistend Tsolgo küla nime saamisest:

Kuidas sai Tsolgo küla oma nime. □ Kord loonud Taevataat maailma. Kui ta sai oma maailma-loomisega valmis, otsustas ta sauna minna. Vanajumal läks sauna, pani oma maailmaloomise riistad sauna esikusse. Oma üllatuseks leidis ta saunast eest Vanapagana. Taevataat jutustas saunas, kuidas ta suure tööga olevat hakkama saanud ja nüüd puhata tahtvat. Vanapagan kiirustas saunas käimisega ja lipsas saunast välja. Haaras esikust maailmaloomise riistad ja kiirustas välja. □ Kui Taevataat lõpuks puhas oli ja saunast välja tuli, tahtis ta oma maailmaloomise riistu esikust võtta, kuid... enam ei olnudki midagi. Ta sai kohe aru, et Vanapagan on nendega ära läinud. Vanapagan oli jõudnud selleks ajaks vahepeal valmis neli järve, kui taevataat oma asjadele järele tuli. Taevataat ütles Vanapaganale, et sa oled küll ühe tsolgatusega hakkama saanud. Selle ütluse järgi saigi Tsolgo küla oma nime. (KKI 44, 658 (19) < Räpina khk., Veriora v. – Astrid Mähar < Albert Kүүster.)

Siin on tegevuse keskmeks just saun, kus hea kohtub halvaga. Ka selle teksti puhul tuleb välja kõiksuguste üleloomulike olendite saunaskäimise motiiv. Seega ei pidanud vanarahvas sauna oluliseks mitte ainult iseenda jaoks. Nii tuleb ka siin väga ilmekalt esile pühaduse kategooria, kuna vihtlemist ja pesemist peeti peale inimeste omaseks ka kõiksugustele üleloomulikele olenditele.

Kõike eelnevat kokku võttes võib öelda, et sauna pühadus ilmneb väga mitmel tasandil, mis tõestab, et tegu ei olnud pelgalt rahva seas liikuvate pärimusjuttudega, vaid igati tõekspeetud uskumustega, millel kõigil oli oma põhjus ja tagajärg. Nii määrasid sauna pühaduse selle iseloomulikud tunnused ja omadused, näiteks eraldamine profaansast sfäärist, erinevate tänusõnade lausumine, kõrvutamine kristliku pühakojaga ja kindlaks kujunenud käitumisreeglid. Samuti näitab sauna pühadust endisaegses eesti rahvakultuuris selle seos nii heade kui ka halbade üleloomulike olenditega, kellest esimestel oli pigem sauna kaitsev funktsioon, teiste eest aga püüti sauna või ka iseennast kaitsta.

2.1.2. Saun kui püha koht Võrumaal tänapäeval

Kuigi intervjuude läbiviimise hetkel tekkis mul üldine arusaam, et sauna mentaalne pool ja püha koha staatus on rahva seas hääbunud või täielikult kadunud, siis hiljem intervjuude transkribeerimisel üle lugedes ja neid analüüsides muutus see arusaam paljuski. Nii tõid ka tänapäeva inimesed välja sauna pühaduse, toetudes erinevatele aspektidele. Järgnevalt esitangi ülevaate sellest, kuidas suhtutakse sauna pühadusse tänapäeva Võrumaal.

Ka intervjuudes viidati tihti sauna erilisele ja eristumisele argielust läbi sellega seotud tänamise.

Ikka aitäh saunakütjale öeldi, et see oli nagu traditsioon, et seda mina mäletan küll, et ikka saunast välja tulles oli ikka [...] saunakütjale [...]. (N, s. 1950, Kõlbi k., Kõlbi t., 29.06.2011)

Selle teksti puhul tuleb saunaga kokkukuuluv tänamise motiiv otseselt esile. Informant on rääkinud sellest küll mineviku vormis, kuid ometi võib siit välja lugeda tõsiasi, et tegemist on ilmselt tänapäevalgi üsna elujõulise traditsiooniga. Sellele

viitab fakt, et informant räägib iseenda kogemustest lähtuvalt. Nii viitab see otseselt taolise traditsiooni tõsidusele ja selle levikule tänapäeva saunakultuuris Võrumaal.

Jah, saun on püha koht, toda on ka jah. Saun on püha koht, ei tohtinud vanduda saunas ega midagi sellist. Halvasti öelda kellelegi ei tohi saunas ja. Ja vanduda ei tohi just. /Et/ siis taevaisa karistab. (N, s. 1929, Kõlbi k, Vaarika t, 28.06.2011)

Ka rahvaluuletekstide puhul tuli selgelt esile tendents, et sauna ei tohtinud midagi negatiivset kaasa tuua. Nii on tänapäevalgi usutud, et sauna pühaduse määrasid just seal kehtestatud normid ja piirangud, mille eesmärk oli, et saunas käitutakse pühale kohale vastavalt. Eelmises tekstis on mainitud vandumist ja halvasti ütlemist. Taolisi kindlakskujunenud käitumisreegleid oli aga veel.

K: Aga kas on mingid saunaga seotud keelde või käske, mida ei tohi saunas teha, näiteks vilistada või rielda või vanduda või?

VI: Jaa, no ikka no ütelda vanduda ei tohi.

K: A kuradit tohib mainida või?

VI: Ei tohi, muidu üteldas kurat tule sis vii minema. [...] Ja oma pesuvett ei tohi kerisele visata ja.

(N, s. 1940, M, s. 1936, Järvesoo t., 28.06.2011)

Ka selle teksti puhul ilmneb, et saunas ei peeta siiani sobivaks vandumist või halvasti ütlemist. Lisaks tuleb siit aga välja, et välditakse ka kuradi mainimist. Muidugi on selle põhjendus, nii nagu ka rahvaluuletekstide puhul see, et vastasel juhul saab inimene tunda kuradi pahameelt. Ometi võib siinkohal öelda, et sauna seos kuradiga ei pruugi tänapäeval enam nii aktuaalne olla. Antud tekstilõigu puhul viitab sellele asjaolu, et kuradi mainimise puhul öeldakse, et kurat viib minema, mitte ei usuta, et see ka tegelikult nii on. Seega on siin tegu pigem teadmise, et selline uskumus on veel mõni aeg tagasi elujõuline olnud, kuid tänapäevane ratsionaalne mõtlemine on selle kõrvale tõrjunud.

Kuradiga on aga seotud veel teisigi keelde, mille kaudu saun kõigest profaansast eraldati. Nii on ka tänapäeval mainitud aspekti, et saunas pidi ära käima enne päeva

loojumist. Selle uskumuse kajastamist tuli välja üsna paljude informantide puhul. Neid andmeid üldistavalt kokku võttes võib aga öelda, et tänapäeval on sellest uskumusest ära kadunud aspekt vee muutumisest vereks, mis veel eelmise sajandi alguses väga levinud oli. Samuti on sellele leitud ratsionaalseid seletusi, näiteks laste hirmutamise, mille eesmärk oli, et nad varem saunas ära käiksid.

K1: Aga kas teie peres näiteks kehtis midagi sellist, et pärast keskööd ei tohtind sauna minna?

V2: Ja. Toda vanemad ütlesid, et pärast keskööd /ei tohigi sauna/.

K2: Aga miks ei tohtind?

V2: Ma ei tea, ma ei küsind.

V1: Noh, too oli ka tolle põhimõttega –

V2: Vanakurat tuleb.

V1: Jah. Teatud, teatud aja peale, või et noh, saun jahtub ära ka ju või noh, et siis oli sihuke mingi ütlemine, et mine käi nüüd saunas ära, saad õigel ajal magama, võib-olla, no vot kurat tuleb, viib minema.

(N, M, Ruhingu k., Püssimäe t., 28.06.2011)

Nagu ka arhiivtekstide puhul välja tuli, oli üheks üsna levinud keeluks ka sõna *kuum* kasutamine saunas, kuna seda peeti kõige iseloomulikumaks sõnaks põrgu kohta. Nii ei tohtinud sauna kui püha kohta ja allmaailma omavahel kõrvutada. Taoline uskumus tuli välja ka intervjuude puhul.

K2: Aga kas mingit keelde oli saunas, mida kindlasti ei tohtinud teha?

V: No ma ei tea keelu, aga aga see on mul jäänud omast, omast kogemusest, et saunas ei ole kunagi kuum, kuuma, seda nagu ei tohtind ütleda. On oma, näed, aga ma ei tea, mis teistel, et kunagi ei ole, saunas ei ole kuum, soe, aga noh meie, meie keeles oli lämmi. Ma ei tea ka, ema mulle sisendas, et ära ütle kunagi, ära ütle, et võib-olla tõesti oli midagi, aga ma nüüd ei mäleta. (N, Ruhingu k., Piiri t., 26.06.2011)

Tegu on kindlaks kujunenud käitumisreegliga, mille puhul võib öelda, et see on mõneti elujõuline tänapäevalgi, kuna informant kirjeldab seda just oma kogemusest

lähtuvalt. Ometi ei tule selle teksti puhul kuidagi välja asjaolu, miks seda teha ei tohtinud või mis tagajärgi see endaga kaasa tõi.

Sauna pühadusele viitasid Võrumaa inimesed ka läbi üleloomulike olendite. Kõige enam tuli see muidugi välja levinuimas saunatervituses Võrumaal, mis on tänapäevalgi laialdaselt kasutusel.

Nii, no vot, ja siis, muidugi saunakombed, igal pool ise moodi. Kui ma elasin säääl kus abikaasa kunagi elas, säääl oli niisugune komme, et kes viimsena sauna tuli, ütles teistele, et: „Hüva leili, Jummal sekkä!“ Teised ütlesid: „Aitäh. Jummal hää mees.“ (M, s. 1922, Pihleni k., Linnumäe (Väikoni) t., 26.06.2011)

See on vaid üks näide paljudest, kus Jumalat endaga sauna kutsuti.

Lisaks Jumalale on ka tänapäeva saunakultuuris esindatud muudki üleloomulikud olendid. Nende seos saunaga tuleb esile tänu rahvapärastele uskumustele, mis on inimeste teadvuses säilinud tänapäevani.

K: Aga olete muidu kuulnud mingeid lugusid saunavaimudest või saunahaldjatest ka midagi?

V: Ja siis kui ee, jah, ja siis kui näed ära tuled saunast, siis siis pidid pärast käima siis jeesulapsed saunas, aga no kas see on no võib-olla legend. (N, umbes 70ndates, Kõrgemäe t., 28.06.2011)

Seda teksti võib kõrvutada arhiivmaterjalides esinenud erinevate üleloomulike olendite sauna pesema tulemisega. Ometi tuleb selle tekstikatke puhul otseselt välja, et informant ise kahtleb selle tõsiduses, pidades seda pigem legendiks. Nii võib öelda, et tegu on küll igati teadvustatud uskumusega, kuid on tänapäeva loogilisele mõtlemisele siiski vastuvõetamatu. Taolist tendentsi näitab ka järgnev tekst:

K: Aga kui te saunast lahkusite, kas siis tuli ka kuidagi kausid panna omamoodi või?

V: Natukene pidi jätma kaussi vett sisse. Kõike ei tohtind välja kallata kausist. Järgmine saunaline tuli, kallas siis välja ja jättis jälle omakorda natukene vett kaussi. Ma ei tea, mis komme too oli. (N, Ruhingu k., Püssimäe t., 28.06.2011)

Ka siit tuleb välja, et tänapäeva inimesed on taolisest uskumusest küll kuulnud, kuid selle tagamaa ei ole inimestele enam teada. Seega käsitletakse seda pigem kui hääbunud rahvapärimumust, mitte elavalt rahva seas levinud tõekspidamist.

Ometi leidus ka mõni üksik informant, kes ütles otse välja, et usub saunaga seotud üleloomulike olendite olemasolusse.

V: [...] Mina võin näiteks seda öelda et..et mina siia maani iga kord kui ma sauna lähen, siis mina teretan saunaema ja pärast tänan.

K: Mhmh.. kes see saunaema on?

V: No kes iganes ta on (naerab), see on see on keegi kes muga seal saunas kogu aeg koos on, keda ma tunnetan ja ja ja keda ma tänan lihtsalt, et et on selline, see on minu rituaal. (N, 46. a, Keiso-Hendriku t., 27.06.2011)

Ka siit tuleb esile sauna tervitamise motiiv. Ometi on selle teksti keskmeks siiski seos üleloomulikkusega. Informant nendib, et tema ettekujutuses on olemas keegi saunaema, kes temaga koos saunas istub. Saunaema puhul on muidugi tegu arhailise rahvausundilise olendiga, kuid siinkohal võiks esile tuua, et tänapäeva kontekstis toetub see siiski selle konkreetse informandi isiklikele vaadetele ja arvamusele, mitte üldisele ühiskonnas levinud arusaamale. Nii tuleks seda tekstikatket analüüsida pigem privaatsest sfäärist lähtuvalt, kuna räägitakse ainult iseenda tunnetest ja kogemustest. Nii tulevad siin mängu ka informandi isiklik maailmavaade ja sakraalsuse tajumine. Seega võib antud teksti puhul välja tuua ühe indiviidi suhtumise lõimumist traditsioonilisest rahvakultuurist tuntud uskumusega, mille puhul ei tule esile aga selle laiema tähendus tänapäevases kontekstis.

Üheks aspektiks, mille kaudu saunale pühadust omistati, oli ka selle puhastav funktsioon. See tuli välja nii teoreetilise materjali kui ka arhiivallikate puhul. Veel tänapäevalgi viidatakse just teatud puhastuse kaudu sauna pühadusele.

Et noh sauna, minu jaoks on ikkagi sauna, saunaskäimise ja vihtlemise eesmärk see, et ma nagu saan nii öelda nädalaga korjatud taagast lahti ja selliselt emotsionaalselt puhastun ka, mitte siis ainult füüsiliselt. (N, 46. a, Keiso-Hendriku t., 27.06.2011)

Nii tuleb ka siit esile, et saunal ei olnud ainult praktiline väärtus. Nüüdisajalgi on saunaskäimist peetud nii keha kui ka vaimu puhastamiseks. Selle kahemõõtmelisus tõstab taaskord esile teatud piiriklassifikatsiooni, kus saun on lävi kahe eksistentsiaalse maailmatunnetuse vahel. Nii viitab selle tõekspidamise füüsiline pool argielule, vaimne pool aga teispoolsusele, millega käib kaasas ka püha kategooria tunnetamine.

Ühes intervjuus toodi sauna kui püha koha staatus esile läbi saunaukse ette risti tegemise motiivi.

Ma tean sedasi, et ee, et ee siin, noh naabrinaine ka, kui ee saun ee, noh saunas kõik ära käisid, siis tehti alati ristimärk tehti ukse > niiviisi. [...] See oli sellepärast et ee keegi enam sauna ei läheks, halvad vaimud või ma ei tea. (N, 70. aastates, Piidsa k., Pallava t., 01.07.2011)

Nii nagu ka arhiivtekstide puhul, on ka tänapäeval selle teguviisi eesmärgiks sauna kaitsmine kõige kurja eest. Kuigi see motiiv esineb pea-aegu üks-ühele nii arhiivmaterjalides kui ka antud tekstikatkes, ei ole see siiski piisav argument, mis tõestaks, et tegemist on veel tänapäevalgi igati elujõulise uskumusega. Pigem näitab eelnev tekstikatke vastupidist. Esmalt viitab sellele fakt, et kõikide intervjuude puhul kokku esines saunaukse ette risti löömise motiiv vaid ühel korral. Teisalt tuleb see välja ka teksti sees. Nii on informant maininud, et ta teab, et nii on tehtud, kuid ei ole kuidagi viidanud sellele, et ta ka ise oleks seda uskumust jälginud.

Kõige lõpuks kinnistubki fakt, et saunakultuurile iseloomulikke uskumusi peetakse tänapäeval oluliseks pigem vanemat tüüpi saunade, eriti suitsusaunade puhul. Inimesed eristavad omavahel nõ vana ja uut sauna, mille puhul sauna vaimne mõõde ja selle pidamine pühaks kohaks ilmneb just talusaunade kui eraldi hoonete puhul. Tänapäevastel linnasaunadel on aga ainult praktiline funktsioon – seda ei seota rahvapärимuse ega vanemate traditsioonidega.

K: Aga-- või kas saun on ka äkki mingis mõttes kuidagi isegi hingestatud koht teie jaoks?

V: Võib-olla tõesti! Et eriti need vanad saunad. Ma olen kuidagi tundnud, et (2) noh just need-- Noh, ma ütlen sulle tuttavalt mul seal (2) noh ta on ikka väga-väga vana saun, et selles saunas on elatud ja selles saunas on sünnitatud. Et noh, et tal on kuidagi hing sees. Kuidagi teistmoodi. Teistmoodi kui linnasaun. [naerab]. (M, 35. a, Taberlaane k., Nõmme t., 01.07.2011)

Kuigi sauna higestatust tuntakse tänapäeval pigem vanemate saunade puhul, võib öelda, et ka nendega seotud uskumused ei ole nüüdisajal enam nii aktuaalsed. Tänapäeva kontekstist lähtudes võib öelda, et pigem on tegu erinevate teadmistega traditsioonilisest ja rahvapärasest saunakultuurist, mille järgimisele ei ole enam sellist rõhku osutatud (seda muidugi mõningate üksikute eranditega). Paljudel juhtudel on vanadele tõekspidamistele leitud uusi ja ratsionaalseid tähendusi, mille kaudu seletati paljusid situatsioone tänapäevasele teaduslikule maailmapildile vastuvõetavalt.

2.2. Saunas ravitsemine Võrumaal

Üheks oluliseks sauna funktsiooniks, nagu ka eelnevalt on välja tulnud, on seal ravitsemine. Ometi on see funktsioon tänapäevaks paljuski hääbunud. Sauna raviotstarvet küll tunnustatakse ja väärtustatakse, kuid tänapäevane arstiabi kättesaadavus on saunas tohterdamise traditsiooni täielikult muutnud. Ka Epp Tamm, kes toetub 2010. aastal Tartu Ülikooli etnoloogia tudengite poolt läbiviidud välitöödele Võru vallas, toob oma töö järeldustes välja fakti, et sauna ravifunktsiooni usaldatakse varasemast vähem (Tamm 2011: 69). Nii on üldine akadeemilise meditsiini ja teaduse usaldamine soosinud olukorra tekkimist, milles vanad uskumused on mõneti küll inimeste teadvuses säilinud, kuid nende tähendus ja kasutus on paljuski muutunud. Kuigi ka tänapäeval on sauna raviotstarve veel väärtustatud, ei peeta seda enam ainsaks ja kõige olulisemaks tohterdamispaigaks.

2.2.1. Saunas ravitsemine Võrumaal 19. ja 20. sajandil

Võrumaalt pärit saunas ravitsemise temalisi arhiivmaterjale leidub Eesti Rahvaluule Arhiivis väga palju. Need on leitavad nii sauna kartoteegist kui ka

mitmest rahvameditsiini nimelisest kartoteegist. Juba selle materjali rohkus tõestab ravimise ja sellega seotud uskumuste ning kombestiku tähtsust Lõuna-Eesti saunakultuuris. Suur osa arstimisega seotud arhiivmaterjale toovad esile just sauna kui peamise paiga, kus igasugust ravitsemist praktiseeriti. Paljud neist keskenduvad aga saunas ravitavate haiguste nimetamisele, ravimeetodite õpetusele või kirjeldusele, aga ka haiguste ennetamisele.

[...] Paljusid haigusi raviti ka saunas. Mõnel päeval köeti saun ja viidi haige sauna. Seal haiget inimest vihuti ja isegi loeti ka mõned sõnad peale. [...]
(RKM II 72, 385/6 (1) < Urvaste, Antsla (1960).)

Nii nagu teoreetilist ja uurimisloolist materjali läbitöötades selgus, ilmneb ka selle teate puhul, et saunas ravitsemine ei seisnud mitte ainult mingi ravimeetodi praktiseerimisel. Oluline roll selle juures oli ka teatud maagilisel aspektil, näiteks igasuguste sõnade pealelugemisel. Taoline ratsionaalsete ja maagiliste elementide kokkusulamine eesti rahvameditsiinis viitab ka konkreetsetele uskumustele, mida seostati igasuguse arstimisega. Ilmselt oli laialtlevinud tõde, et ravi aitas vaid siis, kui sellesse usuti ning igasuguste sõnade pealelugemine ainult kinnistas uskumist inimese tervenemisse. Teisalt võib eelnevast tekstilõigust välja lugeda ka seda, et vihtlemist peeti üheks peamiseks ravimeetodiks saunas. Seda tõestab ka järgmine teade:

Vanakuu sauna viha lehe sees on üheksa rohtu. (E 63306 (43) < Rõuge.)

Ka üldiselt, kogu arhiivmaterjalile pilku peale heites võib öelda, et vanarahvas on paljuski sauna tervendava mõju peamiseks faktoriks pidanud vihtlemist. Vihtlemise kui konkreetse tegevuse mõju avaldub nii igasuguste haiguste ravimises, haiguste ennetamises aga ka lihtsalt lõdvestamises, puhkuses ning naudingus. Nii kuulus enamike inimeste puhul vihtlemine ilmtingimata iga saunakorra juurde. Ka lapsi õpetati vihtlema juba väga varakult.

Teiseks üsnagi levinud ravimeetodiks peeti masseerimist ehk tasumist.

Masseerimist kasutati selja, käte, soolte, reuma ja suurtõstmise puhul ja soonte passtituse puhul. (RKM II 72, 432 (5) < Urvaste, Antsla (1960).)

Sellest teatest on näha, et masseerimine kui kindel arstimisviis aitas paljude erinevate juhutumite puhul. Peamiselt on tegu siiski erinevate luu- lihas- või liigese vaevustega. Nende hädade tekkimise peamiseks põhjuseks on välja toodud maarahva rasket rassimist põllul või heinamaal. Kuum leil ja oskuslik masseerija värskendasid aga haige füüsilist seisundit ning leevendasid või isegi kõrvaldasid täielikult kõik vaevused.

Üheks vast kõige omanäolisemaks ravimeetodiks võib pidada kupupanemist. Nagu töö eelmises peatükis välja tuli, on tegu väga spetsiifilise meetodiga, mis nõuab selle läbiviijalt erilisi teadmisi ja kogemusi. Seda peeti lausa niivõrd oskuslikuks raviviisiks, et igäüks sellega hakkama ei saanud. Selleks olid eraldi kupupanijad või kupuarstid, keda mingi haiguse esinedes spetsiaalselt koju kutsuti. Neile oli meisterdatud isegi salm:

Minti sauna, anti süvvä, panti pauna, kodo viia. (RKM II 22, 45 (2) < Rápina, Vaha k.)

Sellest võib välja lugeda, et tegu oli äärmiselt hinnatud ravitsejatega, kellele tasuti nii toidu kui ka muude annetega.

Veel võib ühe ravimeetodina esile tuua igasugust määrimist, millega samuti saunas tegeldi. Väga ilmekalt illustreerib seda järgmine teade:

Jalgade valu raviti saunas. Enne viheldi ja siis määriti seguga, mis oli tehtud petrolist, türgi piprast, soolast, äädikast. Pärast pandi villased sukad jalga ja nädal aega sai jälle kedrata. (RKM II 391, 427 (12) < Urvaste khk, Antsla (1985).)

Siin on välja toodud mitmeid erinevaid aineid, millest määrdeid valmistati. Kuna teade pärineb 1985. aastast, võib siin üsna küsitavaks seada selle, kui paljud nendest ainetest olid talurahva jaoks kättesaadavad sellest sada või kakssada aastat tagasi. Näiteks ei pruukinud kõigil käepärast olla türgi pipart või äädikat. Seega ei pruugi taoliste ainete kasutamine iseloomustada saunakultuuri läbi aegade. Ometi näitab see inimeste leidlikkust, kuna paljudele kasutuseletulnud toiduainetele leiti ka muid

funktsioone. Nii rakendati nende mõju ka igasuguse ravimise korral. Teisalt kajastab see teade ka üldist maarahva igapäevaelu, mis suures osas koosneski raskest tööst ning mille tõttu oli just saun peamiseks abivahendiks, mis tööst tingitud raskusi ravis või vähemalt leevendas.

Üldiselt võib aga öelda, et ka lihtsalt kuum leil ja saunas higistamine on tervist parandava toimega. Selle kohta ka järgnev teade Rõugest:

Külmetamise vasta um kõigõ paremb abi: lämmi saun ja kangõst higistamine.
(H II 60, 159 (66) < Rõuge.)

Just sel viisil raviti ka kõige lihtsamaid külmetushaigusi. Peale külmetushaiguste on aga ERA-s leiduvates arhiivmaterjalides välja toodud teisigi tõvesid ning juba eelpool tutvustatud ravimeetodeid:

Saunas raviti reumat, grippi (sauna peeti talurahva arstiks), külmetushaigusi; kuppu pandi saunas; soone haigusi; haiget kohta määriti viinaga, kus oli punane pipar sees; närvihaigusi, venitusi, seljavalu, kontide valu, soonte paistetust, soole venitust raviti saunas (seda maseeriti tugevas leelis). (RKM II 72, 428/9 (2) < Urvaste khk, Antsla (1960).)

Kuigi ka eelnevas tekstikatkes öeldakse selgelt, et sauna peeti koguni talurahva arstiks, tuleb sauna seos tervisega välja ka muul moel. Nimelt ei tegeldud saunas mitte ainult kõiksuguse arstimisega, vaid ka haiguste ennetamisega. Saun oli küll peamine tohterdamise paik, aga kui parasjagu midagi ei vaevanud, keskenduti seal lihtsalt hea tervise hoidmisele. Nii nagu ka kõik muu, oli ka haiguste ennetamine tihedalt seotud konkreetsete uskumuste ja tõekspidamistega. Seda iseloomustab ka järgnev teade:

Esimene rukki-õle vihk viidakse vanakuu laupäeval saunapõrandale; siis ei tule lastele köha, talvel, külaliseks. (E 47308 (84) < Rõuge –J. Gutves.)

Seda võib pidada omamoodi rituaalseks käitumiseks, millel usuti olevat kindel tagajärg. Samuti kuulus taoliste uskumuste juurde teatud maagiline aspekt, näiteks

õige aja ja koha kombineerimise näol. Nii on näiteks paljude rituaalsete toimingute juures peetud oluliseks ka kuufaasi, seda eriti saunakultuuriga seotud kombestik. ¹

Haiguste ennetamisest saunas annab märku ka järgnev teade, mis iseenesest ei ulatugi väga kaugesse minevikku:

Kui saunas vihtlet siis esimest korda löö jala talla alla vihaga siis ei tulevat ühtegi haigust ei ka viga. (RKM II 391, 385 (37) < Rõngu khk, Valguta – V. Soo (1985).)

Kui eelnevalt on juttu olnud sellest, et saunas oli kombeks tänada kütjat, veetoojat ja vihategijat, siis arstijat tänada ei tohtinud. Vastasel juhul ei pruukinud ravi mõjuda ning seega ei paranenud ka inimese tervislik seisund.

Kui sannah kedäge arstitas, tasotas vai muudo sälgä lüvväs, sis ei tohi tenätä arstijat, muudo ei saa api. (ERA II 262, 646 (44) < Räpina, Veriora v., Kirmse k. – Daniel Lepson (1989).)

Seega kuulub saun igati kokku nii tervise parandamise kui ka lihtsalt hea tervise hoidmisega. Saun mängis suurt rolli maarahva igapäevaelus, olgugi, et seda köeti üldiselt vaid kord nädalas.

Kõike eelnevat arvesse võttes selgub, et saun oli talurahva seas traditsiooniliselt keskseks arstimiskohaks. Ravitsemine põhines paljudel põlvest põlve omistatud teadmistel ja traditsioonidel. Nii sauna praktiline otstarve kui ka sellega seotud rahvameditsiini uskumuslik pool oma maagiliste elementide ja sümbolitega aitavad meil mõista sauna tähtsust eesti rahva ajaloo.

2.2.2. Saunas ravitsemine Võrumaal tänapäeval

Saun on kaugemas minevikus olnud paljude rituaalsete toimingute läbiviimise kohaks. Kõik Lõuna-Eesti talupoja tähtsaimad toimingud, olgu siis tegu ravitsemise, sotsiaalse positsiooni muutumise, rahvakalendriliste tähtpäevade või ükskõik mille

¹ vt Habicht 2008: 72-73

muuga, said lahenduse saunas. Ka tänapäeval on sauna erilisus ja selle püha koha staatus inimeste teadvusesse jäädvustunud.

Saunas siis ravitseti, saunas toodi lapsi ilmale, saunas tehti igasugust vigurit, aeti samagonni ja puskarit. (N, Ruhingu k., Püssimäe t., 28.06.2011)

Kõige esmalt on eelneva teate puhul ära mainitud aga sauna raviomadusi, mida võib vaieldamatult pidada üheks levinumaks tõekspidamiseks, mis veel tänapäevalgi igati elujõuline on. See tuli esile väga paljude informantide puhul, kes nentisid, et teavad sauna ravi otstarbest ja ka usuvad sellesse.

K: Kas te usute, et saunal on ka mingi ravi otstarve või sjuuekene eesmärk?

V: Mingisugune ravi otstarbet paistab küll olevat, ma olen tähele pannu... Aitas selliste liigeste või liigeste, külmetuste haiguste vastu või jah.

K: Olete ise ka nagu proovinud ?

V: Ise nagu proovinud ja on pärast parem olla jah.

(M, 56. a, Häksi t., 30.06.2011)

Esiteks on selle teksti puhul välja toodud kaks kõige peamist haigust, mille puhul saun aitas – kõiksugused liigesevaevused ja külmetushaigused. Need on ka rahvaluuletekstide puhul kõige enam nimetatud tõved. Peale teadmise sauna raviomadustest ja haigustest, mille korral saunast abi võib saada, ilmneb selle tekstikatke puhul otseselt ka informandi enda kogemus. See näitab juba konkreetselt sauna raviomaduste oluliseks pidamist ka tänapäeval.

Lisaks liigese- ja külmetushaigustele teatakse aga teisigi vaevusi, millele saun soodustavalt mõjub.

K: Raviti haigusi või midagi?

V: Jah ikka vanast vanasti jah, kui olid näed seljahaige ja.

K: Kuidas mis seal raviti seljahaigusi kuidas?

V: Noh masseeriti ikka. Saunas oligi too koht kus masseeriti ja.

(N, s. 1923, Härja-Kurgu t., 28.06.2011)

Nimetatud on ka seljahaigusi ja peamist ravimeetodit, mida selle puhul praktiseeriti. Tuli ju nii teoreetilise kirjanduse ülevaate kui ka arhiivtekstide puhul selgelt esile masseerimine kui üks omasemaid raviviise saunas arstimisel. Niisamuti on olulisteks raviviisideks peetud ka vihtlemist ja igasugust määrimist.

[...] Niisugused IGAPÄEVASED, noh venitused ja noh et sa oled väsinud ja siis lähed sinna sauna, seda ta nüüd RAUDSELT ravib. Ja ja siin mul on korduvalt olnud niisugune tugev bronhiit, ja ma ei saa lahti, kusagilt siin on midagi ja ta ei tule ära, ja kui sa lähed sinna SAUNA ja sa VIHTLED ja määrid jalataldu meega, siit eest ka, ja istud selle selle kuuma käes lihtsalt ja ja viskad leili nii palju, kui sa jõuad kannatada. Ja absoluutselt alati on aidanud. Et ma usun küll jah, et aitab. Jah, võib-olla peabki uskuma, siis aitab. (N, s. 1952, Metsa t., 28.06.2011)

Selle teate puhul rõhutab informant igati rauna raviomadustele. Ta toob välja mõned haigused, aga ka nende puhul kasutatavad ravimeetodid. Selle tekstikatke püant tuleb esile aga informandi viimases mõttes. Ta tõdeb, et ilmselt aitab saunas tohterdamisele kaasa see, kui selle raviomadustesse ka tõesti uskuda. Nii seob ta sauna praktilise ja uskumusliku poole, mille puhul tuleb taaskord esile selle sakraalne väärtus.

Seega tuleb sauna raviotstarve ka tänapäeva kontekstis igati esile. Inimesed on sellest teadlikud ja nad ka usuvad sellesse, kuna on seda omal nahal kogunud. Teisalt võiks selle tõekspidamise levikut tänapäeva saunakultuuris vaadelda ka läbi mõne muu aspekti. Nii näiteks on paljud rahvapärased uskumused sauna raviotstarvetest tänapäeval ka kinnitust leidnud. Ehk just tänu asjaolule, et ka arstiteadus on igati sauna teraapilist väärtust esile tõstnud, on see tänapäeval mõneti rohkem levinud kui ülejäänud saunaga seotud rituaalne kombestik.

K: Ma korraks kiiresti veel küsin, et kui kui just rääkisimse siin sauna erinevatest otstarvetest, kas te olete kuulnud näiteks, et saunal võiks mingisuguste erinevate haiguste vastu või on neil mingisugune ravi otsarve?

V: Selles ma üldse ei kahtle, mina, ma ei ole spetsialist, aga aga aga noh ta iseenesest ta ju tekitab naha pinnal tekitab väga intensiivset ainevahetust ja me teame, et higistamine viib juba kõige lihtsamad külmetushaigused viib välja ka

kõige lihsamad asjad, rääkimata siis veel muudest probleemidest, südamega, verega, vereringlusega. (M, 57. a, Väike-Linnamäe t., 29.06.2011)

Nii toetab ametlik meditsiin rahvameditsiinilisi väärtusi ning just see võiks olla üks aspekt, tänu millele saaks seletada sauna raviomadustesse uskumist tänapäeval. See on meile vastuvõetav, kuna on teaduslikult kinnitatud.

Kõigi eelnevate tekstikatkete puhul on tegu elavate näidetega tänapäevasest saunakultuurist. Ometi ei ole need ainsad, mis viitavad sauna raviomadustele. Nagu juba alapeatüki alguses sai välja toodud, on see tõekspidamine tänapäevalgi laialdaselt levinud ning seega olen välja noppinud vaid mõned näited paljudest. Üldpilt sellest on aga vägagi positiivne, mis lubab meil arvata, et saun ja vähemalt mõned sellega seotud tõekspidamised ei ole hääbunud ja tunduvad püsima veel pikka aega. Teema kokkuvõtteks esitan ühe illustratiivseima näite sauna raviomadustest.

Muidu öeldakse küll, et kui ei ole surmatõbi, siis on ikka viinast abi. Aga siin võib ütelda ka, et siis on ikka saunast abi. (M, s. 1922, Pihleni k., Linnumäe (Väikoni) t., 26.06.2011)

2.3. Saunaga seotud üleminekurituaalidest Võrumaal

Nagu töö esimeses osas juba juttu oli, on saun olnud oluline koht üleminekurituaalide läbiviimisel. Muidugi võib sellele leida nii ratsionaalseid kui ka uskumuslikke põhjendusi, kuid see ei muuda fakti saunast kui peamisest pühitsemise paigast. Igal juhul on saun omandanud maarahva seas sellise tähenduse, millega ei saa võrrelda ühtki teist taluõuel asuvat hoonet. Tänapäevaks on aga saunas pühitsevatest üleminekurituaalidest alles jäänud vaid pärimus. On üksikuid inimesi, kes teavad end saunas sündinud olevat (Taal, Eichenbaum 2010), rääkimata teistest siirderiitustest ja nende tähistamisest saunas.

2.3.1. Saunaga seotud üleminekurituaalidest Võrumaal 19. ja 20. sajandil

Nii nagu see tuli välja ka teoreetilisest materjalist ülevaadet andes, on saun vähemalt Võrumaal olnud aastasadu peamiseks sünnitamispaigaks.

Sünnitedi saunas. Köeti saun ja saunalaval sääl siis sünnitedi. Sauna jääd seni, ku ära sündis. Lats pestas saunas ära ka ja sis tuudi tuppa. Es ole teistel sääl vahtimist ja olemist. Vanemba inimese külan (naise ike) olliva sünnitamise man vastuvõtjad. Vanast ristiti lats kate nädali takast ära. Es tohi sis kats nädalit latse mant ära minna. Es tohi ütsi jätta, muidu vanakurat vahetap latse ära. (RKM II 176, 217/20 (11) < Kanepi, Krootuse v. – R. Praakli (1963).)

Peale selle, et antud teates on nimetatud peamiseks sünnituskohaks sauna, on siin välja toodud pea kõik lapse ilmaletoomisega seotud kombed ja tõekspidamised, milles esineb ka sauna osakaal. Esiteks on siin nimetatud saunalava, kuhu sünnitaja asetati. Teistest teadetest, mida ma siinkohal eraldi välja ei ole toonud, esineb, et sünnitajale on ase tehtud ka näiteks põrandale. Seejärel on nimetatud fakti, et sauna jääd seni, kuni laps on sündinud ning ära pestud. Saun oli nõnda varjuline paik, et sinna peale sünnitaja ega abistaja kedagi teisti ei lastudki. Pererahvas kohtus uue ilmaelanikuga alles pärast saunast lahkumist.

Kui eelnevast teates tuli välja, et oluliseks peeti ka laps saunas ära pesta, siis ka selle motiiviga on kaasas käinud teatud uskumused ja tõekspidamised. Peamiselt puudutavad need erinevaid esemeid või aineid, mida lapse pesuvee sisse pandi, eesmärgiga määrata sellega lapse edaspidine elukäik. Üheks selliseks elemendiks peeti näiteks hõberaha:

Kui latsele edimätse kõrra mõskmise vee sisse hõpe raha pande - saavat temast rahaline ja õnne rikas inimene. (H I 6, 712 (14) < Vastseliina.)

Peale hõberaha nimetati aga hulgaliselt teisigi elemente, mis pidid kindlustama lapse turvalise tuleviku, seda just materiaalses mõttes. Nii esines ka näiteks kuldraha

või lihtsalt kulda.² Samuti toodi välja, et lapse pesuvee sisse pandi näiteks kümme kümne kopikalist, mis pidi muutma lapse kümme korda rikkamaks kui ta vanemad.³

Lisaks vastsündinu majanduslikule seisule edaspidises elus, püüti erinevate elementidega mõjutada ka tema iseloomuomadusi ja isiksust. Nii pandi lapse pesuvee sisse näiteks suur nõel, mis tähendas, et laps tuleb igati terane ja tark.⁴ Niisamuti püüti lapse esimese pesemisega hoida teda eemal igasugusest nõidumisest või needusest. Selleks tuli võtta keriselt kolm kivi ja panna need pesuvette.⁵

Vastsündinu esimese pesuveega oli seotud aga muidki toiminguid. Nii peeti oluliseks ka seda, kuhu pesuvesi hiljem valada.

Lapse esimene pesuvesi pidavat viskama niisugusesse kohta, kust keegi üle käia ei saa, muidu saavat sellest teise inimese ori. (ERA II 156, 229 (27) < Rápina, Veriora. D. Lepsin (1937).)

Leidsin sellele teatele ka ühe täiesti vastandliku näite, mille puhul tuleks lapse esimene pesuvesi visata just trepi alla või teerajale, kus kõik sellest üle käia saavad. Sel juhul saab laps palju reisida. Kui pesuvesi visata aga põõsasse või kuskile mujale kõrvalisemasse kohta, jääb laps koju.⁶ Kolmas samateemaline teade räägib aga sellest, et lapse esimene pesuvesi tuleks visata hoopis katusele, ise sealjuures kolm korda kilgatades ning kui see siis vastu kajab, saab laps tulevikus väga kuulsaks.⁷

Niisamuti nagu lapse esimese pesuveega, püüti ka esimese vihtlemisega muuta või suunata tema edaspidist elu.

Kui väiksele latsõlõ sannah edimäne rops vihaga suu pääle lüvväs: sis saase loba suuga; kui jalgopiti lüvväs sis saase vali juuksma, kui kässi pääle lüvvas sis saase virk käsitiüid tegema. Tütarlatsile löövät vanamoori kässi pale, et sis saase virk käsitiüiline. (H II 51, 874 (9) < Oudova < Põlva.)

² E 54997 (25) < Kanepi, Kooraste. A. V. Kõrv.

³ H III 26, 473 (23) < Vastseliina, Loosi.

⁴ ERA II 156, 228 (23) < Rápina, Veriora v. D. Lepson 1937

⁵ H I 6, 36 (42) < Põlva, Joosu

⁶ E 55035 (5) < Kanepi, Kooraste. A. V. Kõrv

⁷ ERA II 22, 139 (20) < Urvaste

Kõigest eelnevast võib järeldada, et kuigi saun oli eesti traditsioonilises rahvakultuuris peamiseks sünnitamiskohaks, on see laste jaoks mänginud rolli ka palju pikemas perspektiivis. Nii püüti kogu vastsündinu edaspidine elu just kõiksuguste saunas toimepandavate rituaalidega ära määrata.

Vähemalt sama põnevad tõekspidamised on seotud ka nooriku täiskasvanuks saamisega. ERA-s leiduva materjali põhjal võib üldistavalt öelda, et saunas pühitseti peamiselt tüdrukute neiulike jõudmist. Ühtegi seost sauna ja poisslaste vahel ma arhiivmaterjalidest ei leidnud ning seda ei ole kirjeldanud ka ükski teine saunaurija. Seega keskendungi selle teema juures just neidude jõudmisele täiskasvanuikka, mida saunas pühitseti kindlate rituaalidega, näiteks maagilise mehelevihtlemisega.

Vihtlema lähed, siis kes vihaga teist peksis, siis teine lugi üks hääd. Kui tütarlats vihtse vanemba inemist, siis tuu üks lugi: Kosjad tulku, teise minku, kolmanda kullelku toa takan. (RKM II 347, 23 (38) < Rápina khk, Köstrimäe k. – M. Hiemäe < S. Mändver, s 1900 (1980).)

Selle teate puhul tuleb mehelesaamise motiiv eriti teravalt esile tänu salmle või vihtlemissõnadele, mis selles situatsioonis kombeks öelda oli. Ometi saab siit välja lugeda ka uskumuse laiemat konteksti. Esiteks kehtis see uskumus peamiselt olukorras, kus noorik vihtles vanemat inimest. Teiseks võib siin märgata ka üldist tõekspidamist vihtlemisest üldse, mille kohaselt tuli vihtlejale alati midagi head soovida. Ja mis saakski olla asjakohasem kui sobivas eas tütarlapsele head meheõnne soovida.

Järgmisse, ja vast kõige tähtsamasse eluetappi astuski inimene abielludes. Ka selle tähistamisest ei puudunud sauna osakaal. Eelmises peatükis sai selgeks, et pulmasaun oli üheks omanäolisemaks pulmanalja osaks.

Pulman sautõdi nuurpaari. Küteti sann häste sauvu täüs, siss vinnati nuurpaar sanna. Lasti jupp aigu olla, siss lasti vällä. Neil olli silmä vett täüs. Aeti perän tõisi ka sisse, kiä kätte pässi, sautõdi mind kah. (KKI, KS < Hargla, Mõniste, Salme Kõivumägi 68a – A. Tiits (1976).)

See on üsna illustratiivne näide tavapärasest Võrumaale omasest pulmanaljast, kus noorpaari ja ka teiste külaliste ühine saunatamine vinguses leilis on nalja keskmeks. Arhiivtekste lugedes tuli aga välja, et saun on seotud muudegi pulmakommetega. Üks ehe näide kajastub ka järgmises teates:

Pulma eelõhtul meestesooist pulmarahvas viisid peigmehe sauna vihtlema. Osa inimesi laulis ukse taga, mõned vihtlesid. Naistepere tegid pruudiga niisamuti. Lauluga viidi ja toodi. (ERA II 54, 25 (6) < Ta-Maarja, Kavastu < Oudova.)

Seega ei kajastu sauna osakaal pulmakommetes mitte ainult pulmanalja näol. Sellest tekstikatkest võib välja lugeda palju tõsisemategi teemade kohta. Püüdes seda teksti oma töö kontekstist lähtuvalt tõlgendada, tooksin siinkohal taaskord esile saunale omistatud püha koha staatuse. Nii võiks saunale kui pühale kohale omase puhastamisfunktsiooni üle kanda ka antud tekstile ja selle tähendusele. Sellisele lähtekohale asetatuna võiks ka pulmaeelse saunatamise tähendus peituda nii keha kui hinge puhastamises, mida viidi läbi enne uude eluetappi jõudmist. Seega ei oleks vast väga ekslik oletada, et pulma eelõhtul asetleidnud vihtlemisel ja pesemisel võis olla ka teatud rituaalne tähendus, mida lisaks kõigele, tähistati lauluga.

Hoopis tõsisemad uskumused seovad aga sauna inimese kõige viimase eluetapi – surmaga.

[...] Kooljat mõsti löüge viiga, viha, seebiga. Koolja pante mõskmise aigo pörmandolõ olgi pääle, sääl oll hää tedä mõskõ. Tuust tähtsüst es olõ kos puul jala olliva, kas läve vai saana puul. Kooljat mõsti iks inne pää, sis naate kõrrast alla poolõ mõskma ja kõgene peräst mõsteva jala. Koolja mõsu vesi valõte niisääntsehe kõrumaiste kotsese, kos timäst üle ei saia kävvü, mõnõ uibo vai tõõsõ puu juurõ pääle. Ülekääumine mõsuviist ei olõ hää, tuu alandas viil viimäst kõrda kooljat. Tuu viht minkaga kooljat mõste, pante vanast talle kirsto üteh, et kui tälle kunage vaja tulõ, om hää võtta. (ERA II 274, 628/9 (41) < Rápina, Leevi v., Savisaare t. – Daniel Lepson (1940).)

Selle tekstikatke puhul on tegu vägagi informatiivse allikaga, kuna see kajastab kõiki saunaga seotud traditsioone matusekombestikus. Nii on siin esmalt kirjeldatud surnu

pesemist ning vihtlemist, mida võib pidada üheks kõige iseloomulikumaks matusekombestiku osaks Võrumaal. Selle tegevusega eraldati lahkunu maisest ilmast ning valmistati ta ette eluks teispooluses. Teisalt on ka siin tähelepanu pööratud veele, millega surnut pesti. Nii ei tohtinud seda visata kuhugi, kus keegi sellest üle saaks käia, püüdes sellega ära hoida lahkunu alandamist. Viht, millega surnut pesti, pandi talle aga hauda kaasa. Viimase motiivi puhul on tegu üldise arusaamaga erinevatest hauapanustest, mille peamiseks eesmärgiks oli lihtsustada surnu teekonda teise ilma. Mis puudutab aga seepi, millega surnut pesti, siis selle kohta on levinud veel eraldi uskumus.

Seepi, millega surnut pesti, pidi alal hoidma. Kui mõnikord kooljaluu hakkas ajama, siis tolle surnu pesu seebiga peseta, oli ära kadunu. (RKM II 396, 264 (27) < Võnnu, Karsa – A. Korb (1986).)

Surnupesuseep ei olnud hauapanuseks, see hoiti majapidamises alles. Selle teguviisi taga oli kartus, et surnu võib hakata kodukäijaks. Nii oli seep teatud mõttes kaitsevahend, millega hoiti ära lahkunud hingede koju tagasitulemine.

Eelnevat kokku võttes võib öelda, et nii nagu ka kõik teised rituaalsed toimingud, koosnevad ka siirderiitused nii religioosest tegevusest erinevate rituaalide näol kui ka religioosest mõtlemisest selle tegevusega seotud uskumuste ja tõekspidamiste näol. Seega avaldub siingi teatud pühaduse kategooria, mille puhul ühendatakse igasugune rituaalne tegevus selleks sobiva paigaga.

2.3.2. Saunaga seotud üleminekurituaalidest Võrumaal tänapäeval

Kui esmalt kajastada tänapäevast üldpilti, siis võib öelda, et sauna seos üleminekurituaalidega on paljuski hääbunud. Selle peamiseks põhjuseks võib loomulikult pidada üldisi ühiskondlikke muutusi ja hoopis erinevat elukorraldust. Kui veel 20. sajandi esimesel poolel oli saun koht, mis mängis suurt rolli pea kõikide tähtsaimate eluetappidega seotud tegevustes, siis tänapäeval on vähemalt see sauna funktsioon täielikult kadunud.

Kõige hilisemad teated näiteks selle kohta, millal viimati saunas sünnitati, jäid intervjuude puhul enam-vähem eelmise sajandi keskpaika. Kõige noorem inimene,

kes väitis, et on iseenda taluõuel olevas suitsusaunas sündinud, oli intervjuu läbiviimise hetkel 51. aastane.

Ma olen ise siin sees sündinud. (M, 51. a, Visela k., Pärna t., 29.06.2011)

Tegu ei ole muidugi ainukese sellekohase näitega. Veel paar informanti nentisid, et nad on saunas ise sündinud või teadsid kedagi, kes on. Ometi jäi kõikide saunas sündimise kohta käivate näidete puhul ajamääratlus enam-vähem samaks. 20. sajandi teisest poolest ei ole keegi informantidest saunas sünnitamisele viidanud ning see ongi peamine aspekt, mille põhjal võib väita, et see traditsioon tänaseks hääbunud on. Ometi tuli nii mõnestki tekstist esile, et saunale omistatakse veel tänapäevalgi pühadust just tänu sellele, et seal kunagi sünnitatud on. Samuti oli just saunas sünnitamine see aspekt, mille kaudu osati öelda sauna vanust.

[...] Mehe õde on kaheksakümne kolme aastane. Ka tema on sündinud siis juba /siin/ ja seal saunas. Nii et jah, see saun peab olema siis nii vana. [...] (N, s. 1952, Metsa t., 28.06.2011)

Nii tuleb selle tekstikatke puhul näiteks välja, et saun peab olema vähemalt nii vana, kuna informant teab, et keegi, kes intervjuu tegemise hetkel oli 83. aastane, on seal saunas sündinud.

Ühtegi näidet noorte täiskasvanuikka jõudmisest ja selle pühitsemisest saunas ma tänapäevastest intervjuudest ei leidnud. Nii ei maininud ükski informant ei maagilist mehelevihtlemist ega ka ühtki muud sellele viitavat rituaali või religioosset tegevust.

Ka sauna osakaalu pulmakommetes võib pidada tänapäeval üsna hääbunud traditsiooniks. Üks näide sellekohta siiski esines.

*V: [...] Ma tean, et siinkandis on selline komme, et noorpaar peab sauna--
lükatakse sauna vihtlema [naerab].*

K: On lükatud? Aga millal siis?

V: Ma ei mäleta, eks see ole tavaliselt teisel päeval ikka. Et on olnud jah, minulgi selline kogemus. Jah teisel päeval oli seal mingisugune-- no ja see oli

seal peigmehe kodus, et ühesõnaga oli. Noh tal mingi ving või suitsu oli sees aga ega ta köetud ei olnud, see oli lihtsalt kombe pärast. (N, s. 1950, Kõlbi k., Kõlbi t., 29.06.2011)

Tegemist on üsna illustratiivse, aga ka informatiivse näitega, kus kirjeldatakse, sauna osa pulmakombestikust ja nenditakse, et pulmasauna on tehtud ka tänapäeval. Lisaks tõuseb siin esile aspekt, et informant räägib iseenda kogemusest lähtuvalt, mis tõestab seda veelgi. Ometi tuleks siinkohal tähelepanu juhtida aga sellele, et pulmasauna esinemine tänapäeval võiks ilmselt olla võimalik vaid siis, kui noorpaar on otsustanud pulmade korraldamisel kinni pidada just vanemast pulmakombestikust, mis tänapäeva kontekstis on üsna haruldane (kui välja arvata Setumaa, kus arhailised pulmatraditsioonid on nüüdisajalgi küllaltki elujõulised). Seega ei saa pulmasaun vähemalt tänapäeval enam üksinda esineda – see nõuab enda ümber vastavat konteksti ehk kõikide vanemate pulmakommete olemasolu.

Ühe näite leidsin intervjuudest ka sauna seosest surmaga.

Aga noh mida ma võin veel siis selle sauna kohta öelda, konkreetse sauna kohta, on näiteks see, et kui mul isa õde ära suri, see oli talvel jaanuari kuu sees, siis me panime ta sinna saunalavale.. ee.. pikali.. noh, see oli ka jälle.. noh põhjus põhjus põhjus oli hästi praktiline, oli see et noh kuna surnu peab olema ju.. sirgelt ekssole, siis see talvine aeg me lihtsalt..noh kuna see juhtus väga äkki ootamatult, ei olnud nagu teist kohta. Ja ja aeg-ajalt ma nagu saunas mõtlen selle peale, et ma istun sealsamas lava peal, kus kus see inimene on see inimene nagu olnud. [...] (N, 46. a, Keiso-Hendriku t., 27.06.2011)

Ometi ei saa ka selle teksti puhul väita, et tegemist on arhailiste matusekommete ja nende järgimisega tänapäeval. Nii ei ole siin juttu ei surnupesemisest ega ka traditsioonilistest hauapanustest, mis on just need kaks aspekti, mille kaudu näiteks rahvaluuletekstides on surma ja sauna omavahel seostatud. Antud tekstikatke puhul on tegu pigem ainukordse juhtumiga, mis ühiskonnas üldiselt enam levinud ei ole. Nii on siin välja toodud hoopis sauna praktilist väärtust, kuna kuhugi mujale ei olnud võimalik lahkunud viia. Teisalt võiks sellest tekstist siiski leida ka mingi emotsionaalsema tähenduse. Informant nendib, et vahel saunas olles ta mõtleb oma

lahkunud lähedasele ja sellele, et ta just sauna toodi. Läbi sellise emotsionaalse sideme võiks ju siingi teatud pühaduse kategooria mingil määral esile kerkida.

Eelnevat kokkuvõttes võib öelda, et üleminekurituaalide seos saunaga ei ole tänapäeval enam sugugi aktuaalne. Selle väite aluseks on fakt, et teemakohaseid kirjeldusi leidis intervjuudes vaid mõni üksik ning ka nende lähemal analüüsimisel tuli esile taoliste traditsioonide hääbumine või täielik kadumine tänapäeva saunakultuuris.

2.4. Saunaga seotud tähtpäevakombestik Võrumaal

Eestlaste rahvakalendris on palju erinevaid tähtpäevi, kuid osadele neist on omistatud rohkem pühadust ja sellega kaasnevalt teatud ohtlikkust, kuna öeldakse, et neil aegadel on “taevaväravad valla.” Vanad eestlased on rahvakalendri või üldse ajaarvamisega seoses aastasadu järginud paljusid tõekspidamisi ja kombetalitusi. Väga suurel hulgal kajastuvad need ka Eesti Rahvakuule Arhiivis. Sauna osakaal nendes tekstides ei ole küll märkimisväärselt suur, kuid siiski piisav, et see lubaks käsitleda sauna või saunaskäimist kui üht kindlat ja järjepidevat traditsiooni pühade aegade tähistamisel. Samuti seostatakse sauna olulisemate tähtpäevadega tänapäevalgi. Ka Epp Tamm nendib, et ehkki pühadekombestik on aja jooksul muutunud, on saunal Võru valla (ja ilmselt ka laiemalt Võrumaa) elanike jaoks tähtpäevade juures siiski oma osa (Tamm 2011: 69).

2.4.1. Saunaga seotud tähtpäevakombestik Võrumaal 19. ja 20. sajandil

Kui töö eelmises peatükis olid mitmed autorid esile tõstnud sauna seost jõulude ja selle tähistamisega, siis arhiivtekstid sidusid neid kombeid üleüldise aasta lõppemisega, käsitledes jõulude kõrval ka vana aasta õhtut. Eraldi jõulude kohta leidis teateid üllatavalt vähe, need olid küll kirjeldavad, kuid käesoleva töö konteksti silmas pidades siiski piisavalt üldised. Nii mainiti lihtsalt, et jõuluõhtul käidi saunas, mindi kirikusse ja seejärel söödi ja joodi.⁸

⁸ RKM II 396 , 72/3 (26) < Vön > Rápina – S. Pent (1986).

Huvitavamaid uskumusi kajastasid aga hoopis vana aasta õhtul saunaskäimisega seotud teated.

Vana aasta viimne õhtu ja öösi, kui ka esimene uue aasta päev olla kõige selgemad elu ettetähentajadeks. Vana aasta laupäeval püütakse kõik maja, sööginõud riidet kui ka isegi inimesed saunas käimisega vana aasta mustusest puhtaks teha ja lahti saada, et neist sarnastest ära elatud mustustest midagi lootusrikka uueaasta elusse ei ulataks kust nüüd kõike paremust ootama jäätakse. (E 50730 (i) < Oudova, Sträkova < Põlva – J. Tamm.)

Eelnevalt on juba mitmel korral välja tulnud sauna puhastav funktsioon, millel on nii füüsiline kui ka vaimne mõõde. Taolist tendentsi võib märgata ka selle teate puhul, mille rõhuasetus paikneb aasta viimasel päeval. Nii peeti õhtut või ka ööd vastu uut aastat teatud mõttes maagiliseks ajaks, mil iseenda, oma keha ja mõtete puhastamine oli vajalik selleks, et uut aastat saaks alustada täiesti puhtalt lehelt. Seega võib ka siin täheldada teatud rituaalset pesemist, mille eesmärgiks oli, et vana aasta teod ei mõjutaks lootusrikast uut aastat.

Ometi ei piirdunud aasta viimane saunaskäik ainult teatud puhastamisfunktsiooniga. Ka seda peeti sobivaks ajaks igasuguste ennustamiste vmt tegevuse puhul.

On päris veidraid kombeid. Näiteks peab neiu minema uueaasta öösel kell 12 üksi sauna, kahmama säält sületäie kerisekive. On kahmatud kivid paaritud, siis mehele ei saa, on nad paarisarvulised, siis saab uuel aastal mehele. Seda sama ennustab ka sületäis puuhalde. (E 71793 < Räpina khk (1931).)

Nii tuleb ka selle teksti puhul selgelt esile teatud mehelesaamisemotiiv, mis sidus sauna erinevate maagiliste toimingutega. Huvitav on siinjuures aga see aspekt, et mingitel teatud aegadel oli siiski lubatud, kui isegi mitte soovitatud südaööl sauna minna. Kui muidu on vanarahvas keskööl saunaminemist pidanud igati taunitavaks tegevuseks, siis eelnevas tekstis ilmneb, et näiteks vana aasta õhtul sellest keelust kinni ei peetud. Vastupidi, see oli hoopis igale sobivas eas tütarlapsele teatud mõttes kohustuseks, mis määras ära tema tulevase aasta õnne.

Lisaks jõuludele või vana aasta õhtule ennustati neidude mehelesaamist ka jaanipäeval.

[...] Jaani õhtul käidi saunas; tüdrukud viskasid pärast viha karjateele maha. Kelle viha alt hommikul mingisugune loomakene leiti, sai sel aastal mehele. [...]
(E IX 14 (45) < Rápina – M. J. Eisen.)

Samuti on saunaviha kaudu ennustamist kirjeldatud järgmises teates:

Jaaniõhtul jaanitulele mines võeti kaasa saunaviht, mis visati üle vasaku õla rukkipoõldu. Teisel päeval mindi toodi viht ära ja loeti vihas olevad oksad ära, kui oli paarisarv oksti, siis leiad enesele elukaaslase aga kui oli paaritu arv, siis ei leia enesele elukaaslast! (RKM II 53, 311 (14) < Urvaste, Antsla raj. (1956).)

Kahe eelneva teate puhul on tegu üsna samailmeliste tekstidega. Nende põhjal võib öelda, et ka jaanipäeva peeti sobivaimaks ajaks erinevate maagiliste toimingute või rituaalide läbiviimiseks. On ju tegu kõige valgema ajaga aastast, mis omistab sellele teatud pühadust, eristudes sel viisil paljudest muudest tähtpäevadest.

Peale igasuguse maagilise tähenduse on jaanipäeva ja sauna vahelised seosed ka praktilised. Oli see ju kõige sobivam aeg saunavihtade valmistamiseks. Vanarahvas toob siinkohal välja üldise arusaama, et jaanipäeva ajal tehtud vihtadel seisavad lehed kaua küljes. Ometi leidis ERA-s mõningaid teateid, mille põhjal võiks arvata, et ka vihategemise puhul mängisid rolli teatud uskumused või tõekspidamised, mis määrasid ka parimaks vihategemiseajaks just jaanipäeva.

Enne jaanipäeva viha teet, siis on rohoviha, peale jaanipäeva on hariliku. (RKM II 347, 138 (4) < Rápina, Leevaku k. – M. Hiimäe (1980).)

Siin osutataksegi näiteks saunaviha raviomadustele. Kui eelmise peatüki juures sai välja toodud, et igasugustele jaanipäeval korjatud taimedele omistati teatud maagilist funktsiooni, siis ilmselt kehtib see ka saunavihtade puhul. Nii omistati õigel ajal korjatud kase- või ka mõne muu puu okstele hoopis tugevamat tervendavat mõju.

Kui võtta aluseks kolmanda püha aja eesti rahvakalendris – hingedeaja – siis siinkohal ei mängi rahvaluuleteated sauna ja hingedeajalise seose väljatoomisel üldse rolli. ERA-s on küll hingedeajast hulgaliselt teateid, kuid Võrumaad käsitleva materjali hulgas ei leidnud ma ühtegi, kus oleks esile tulnud ka sauna osakaal. Peamiselt keskendusid need tekstid lahkunud omastele söögi jätmisele näiteks tare katusele või mõnele muule kohale, mis olid pigem seotud rehe, mitte saunaga. Taolisi kirjeldusi hingede pesemisest või söötmisest saunas, mida on esitanud näiteks nii Paulson kui ka Eisen, arhiivmaterjalide puhul välja ei tulnud. Ilmselt olid neil kasutusel veel teisigi allikaid, milles taoline tendents võis siiski esineda. Seega ei saa selle teema puhul minu poolt käsitletava arhiivmaterjali põhjal mingeid lõplikke järeldusi teha ja väita, et selline komme poleks eestlastel veel paarsada aastat tagasi elujõuline olnud.

Eelnevatele näidetele toetudes võib väita, et sauna osatähtsus tähtpävakombestikus joonistub välja just kõige sakraalsemate aegade puhul. Jõulud ja jaanipäev on peamised ajad eesti rahvakalendris, millega kuulusid kokku paljud uskumused ja rituaalid, mis tähistasid üleminekut argiselt ajalt pühale ajale. Nii on eestlased ka nende kalendritähtpäevade näol sidunud püha aja püha kohaga, hoides põlvest põlve edasi antud traditsioonidega elus teatud pühadusetunnetust ja aukartust teispoolsuse ja üleloomulikkuse ees.

2.4.2. Saunaga seotud tähtpävakombestik Võrumaal tänapäeval

Nii nagu võib igati hääbuvateks traditsioonideks pidada saunas läbiviidavaid siirderiituseid, on sama saatus tabanud ka kalendrilliste tähtpäevadega seotud kombeid. Siinkohal on ilmselt määravaks ka see, et olulisemaid tähtpäevi küll tähistatakse, kuid nende tähendus ja tagamaa on tänapäeval paljuski muutunud. Nii on ära kadunud teatud maagilised või ka mütoloogilised aspektid ning tähtpäevast on saanud lihtsalt töövaba päev.

Peamiste tähtpäevadena, mil sauna köetakse, nimetati ka intervjuudes jõule ja jaanipäeva.

K: Aga kas olid ka mingid tähtpäevad näiteks, mille puhul kohe eraldi tehti sauna?

V: Ikka jõululaupäeval ja suvistepühad ja jaanilaupäeval ja ükskõik millal nad siis olid, nad olid ikka kirikupühad. (N, Ruhingu k., Vaali t., 26.06.2011)

Selle tekstikatke puhul võib välja tuua aga aspekti, et igal juhul oli tegemist kirikupühadega. Nii on see üks ainuke näide, kus võib siiski täheldada sauna ja püha aja kokkupuudet.

Ühel korral oli jaanipäeva-aegse ja jõulusauna põhjenduseks esitatud ka vanadele rahvapärastele traditsioonidele.

K2: Aga kas on mingi kindel tähtpäev ka, kuna kindlasti sauna teete?

V: Ei oska öelda, see võib olla on see sama eesti rahva mood, et et küll jaanilaupäev ja jõululaupäev ja rohkem vist ei ole. (N, Kärgula k., Teearu t., 27.06.2011)

Sellele viitan sõnakombinatsioon "eesti rahva mood", mille kaudu võiks oletada, et mingil määral on jõuludel ja jaanipäeval saunaskäimise tava siiski seotud ka eesti rahvakalendri ja sellega seotud uskumuste ja tõekspidamisega.

Rahvapärastele traditsioonidele viidati veel mõnel üksikul korral.

No oled kuulnud, kas nad vastavad tõele.. et vana aasta ee mine sauna ja et siis kuuled kuis mehele saat ja kellele saat, aga noh kas ta tõele vastab. (N, umbes 70ndates, Kõrgemäe t., 28.06.2011)

See on ehe näide olukorrast, kus informant on kuulnud, et aastavahetusel saunaskäimist seostatakse teatud mehelevihhtlemisega, aga tänapäevase ratsionaalsele mõtlemisele vastavalt seab ta ise selle rituaali siiski kahtluse alla. Nii on siin pigem tegu rahvapäraste uskumuste teadvustamise, mitte aga nende järgimisega.

Üldiselt võib aga öelda, et jõulude ja jaanipäevaga seotud kombeid ei toodud intervjuudes eraldi välja. Pigem piirduti nende tähtpäevade nimetamisega muu teksti sees. Jaanipäevaga seoses mainiti küll niipalju, et seda peetakse senini parimaks vihatagamise ajaks. Ometi ei tulnud ühestki intervjuust välja seda, kas antud tõekspidamisel võis olla ka mingi uskumusel põhinev tagamaa. Pigem oli selle

põhjendus praktiline – nenditi, et sel ajal on lehed kõige paremini okstel kinni. Paaril korral esitati ka fakti, et nii on ju kogu aeg kombeks olnud.

Samuti ei tulnud intervjuude puhul kordagi esile hingedeaja ega ka mitte hingedepäeva nimetamist ja selle seost saunaga. Kui siin võtta arvesse, et ka arhiivtekstide puhul ei leidnud ma ühtegi Võrumaa kohta käivat teadet hingedeaja ja sauna vahekorrast, siis võiks vast oletada, et tegu on veelgi vanema arhailise tõekspidamisega, mis võis hääbuda juba enne rahvusliku iseteadvuse tõusu 19. sajandil.

Kokkuvõte

Käesolevas bakalaureusetöös uurisin seda, milline on olnud sauna kui püha koha tähendus eesti kultuuris ja kuidas on saunakultuur Võrumaal 19.-21. sajandi vältel muutunud. Allikmaterjalidena kasutasin Eesti Rahvaluule Arhiivis leiduvaid arhiivtekste ja 2011. aastal Tartu Ülikooli etnograafilistel välitöödel Urvaste vallas tehtud intervjuusid.

Saun on olnud endisaegses talupojakultuuris üks hinnatumaid hooneid taluõuel. Sellel on olnud palju enam funktsioone kui lihtsalt koht pesemiseks. Paljudel neist funktsioonidest on teatud sakraalne mõõde, tänu millele on levinud üldine arusaam saunast kui pühast kohast eesti kultuuriruumis. Nii nagu ka kõikide teiste pühaks peetud kohtade puhul, kehtib ka sauna kui koduse sfääri ühe keskseima hoone puhul arusaam selle asetusest kahe eksistentsiaalse maailma piirimail. Nii võib sauna käsitleda kui läve, mida ületades sisenetakse sakraalsesse ruumi, kus kehtivad argisest teistsugused arusaamad ja käitumisnormid.

Sauna pühadust käsitlesin töös läbi erinevate aspektide. Pühaduse määrajaks on olnud näiteks saunale omased iseloomulikud tunnused ja sellega seotud uskumused. Sauna sakraalsusele viitab asjaolu, et seda paika seostatakse paljude üleloomulike olenditega, kellel on eesti rahvausundis nii positiivne kui ka negatiivne tähendus. Teisalt on sauna pühaduse määranud ka sellega seotud rituaalne kombestik.

Empiirilise materjali analüüsis lähtusingi nendest kahest eelpool nimetatud aspektist. Arhiivmaterjalide puhul tuli välja, et arusaam saunast kui pühast kohast oli veel 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi esimesel poolel igati elujõuline. Sauna kõrvutati kirikuga ja seda seostati nii heade kui ka halbade üleloomulike olenditega. Samuti oli tollaegses saunakultuuris igati levinud erinevate tänusõnade lausumine, kindlaskujunenud käitumisreeglite järgmine ning sauna tajumine piiripealse kohana argise ja üleloomuliku sfääri vahel. Samuti kajastavad ERA-s leiduvad arhiivmaterjalid igati saunakultuuri rituaalset kombestikku Võrumaal. Arhiivtekstid kinnitasid sauna raviotstarvet ja selle pidamist peamiseks tohterdamiskohaks endisaegses talupojakultuuris. Niisamuti oli igati levinud sauna seos kõikide siirderiitustega, millega tähistati üleminekut inimese ühest eluetapist teise. Ka arhiivmaterjalide järgi oli saun peamiseks sünnitamiskohaks, seal tähistati neidude täiskasvanuika jõudmist, sel oli oma osa pulmakommetes ning see oli koht, kust

viimsele teele saadeti lahkunud perekonnaliikmed. Kolmandaks tõestasid arhiivmaterjalid igati sauna seost rahvakalendri olulisemate tähtpäevadega – jõulude ja jaanipäevaga. Seega ühtis arhiivallikate info enamjaolt teoreetilise ning uurimisloolise materjaliga.

Intervjuud, mis kajastasid saunakultuuri hetkeseisu Võrumaal, tõid välja mõneti sarnaseid, kuid ka erinevaid tulemusi, kuna olid ajas märksa hilisemad. Sauna pidamine pühaks kohaks ja selle hingelise poole tunnetamine on tänapäevalgi Võrumaal üllatavalt levinud. Ka intervjuudes viidati sauna pühadusele läbi tänamise, kindlakskujunenud käitumisreeglite ning seose üleloomulike olenditega. Lisaks tunnetatakse nüüdisajalgi sauna puhastavat funktsiooni, millel on nii füüsiline kui ka vaimne mõõde. Ka sauna raviotstarvet hinnatakse tänapäeval Võrumaal kõrgelt, kuigi seda ei peeta enam peamiseks tohterdamiskohaks. Samuti nimetati mõnel korral sauna seost üleminekurituaalidega, kuid viimased on tänapäeval vaid pärimus, harva toodi välja isiklike kogemusi. Kalendriliste tähtpäevade osakaal saunakultuuris on mõneti küll säilinud, kuid nende tähendus ei ole enam sama. Nii ei tähista olulisemad rahvakalendripühad mitte enam püha aega, vaid lihtsalt töövaba päeva.

Saunakultuur on tänapäevaks siiski üsna palju muutunud. Need muutused on aset leidnud peamiselt just saunaga seotud uskumustes ja rituaalses kombestik. Kui pealtvaates võib tunduda, et sauna pidamine pühaks kohaks on Võrumaal tänapäevalgi üsna levinud, siis lähemalt analüüsides ei saa seda tegelikult sugugi enam nii aktuaalseks pidada. Urvaste vallas tehtud intervjuude puhul võib öelda, et tänapäeval tajuvad kohalikud elanikud sauna pühadust paljuski tänu sellele, et teatakse, kuidas see kunagi on olnud. See on aga tänapäeva inimese teadvustatud side mineviku ja kultuurimäluga, paljusid talupojakultuurile omaseid uskumusi ja kombeid enam ise ei praktiseerita. Mõne üksiku erandina leidub siiski tänapäevalgi inimesi, kes lisaks sauna pühadusest teadlik olemisele seda tõesti ka ise usuvad ja sellele vastavalt käituvad. Paljudel juhtudel on vanemad uskumused ja kombed saanud nüüdisajal uue tähenduse. Nii mõningaidki tõekspidamisi seletatakse tänapäeval nii, et need oleksid teaduslikule maailmapildile vastuvõetavad.

Kui kirjeldada aga sauna rituaalses kombestik toimunud muutusi, on olukord veelgi huvitavam. Suurel määral tunnistati Urvaste vallas sauna raviotstarvet, kuid usaldus selle vastu ei olnud enam endine. Kuigi paljud informandid rääkisid saunas ravimisest läbi iseenda kogemuse, ei ole see tänapäevase arstiabi kättesaadavuse tõttu

kindlasti mitte enam peamine ja ainus tohterdamiskoht. Kui sauna raviotstarvet võib tänapäeva kontekstis teatud mööndustega siiski säilinuks lugeda, siis sama ei saa väita üleminekurituaalide kohta. Sellel teemal rääkisid informandid ainult läbi mineviku vormi. Nii teati, ning mõnel puhul mäletati ka läbi oma kogemuse, et kunagi on saunas sünnitatud ning surnuid pestud ja viheldud, aga tänapäevasest situatsioonist jäävad need traditsioonid mitmekümne aasta tagusesse minevikku. Vaid mõned üksikud teated kajastasid sauna seost pulmakommetega või surnu asetamist lavale, kuid nende teadete puhul oli tegemist siiski üksikute erandjuhtumitega, mille põhjal ei saa kindlasti väita, et sauna seos üleminekurituaalidega oleks tänapäeva Võrumaal aktuaalne. Mõneti on aga säilinud sauna osakaal pühadekombestik, kuigi ka siin tuleb täheldada paljusid muutusi. Omal ajal on saun kuulunud just kõige sakraalsemate tähtpäevakommete juurde, ühendades püha aja püha kohaga. Ka tänapäeva Võrumaal kuulub saunaskäimine nii jõulude kui jaanipäeva juurde, kuid selle tähenduse juurest on kadunud just sakraalsed ning teatud maagilised või mütoloogilised tähendused. Ka Epp Tamm väidab, et tänapäeval on kadunud seos sauna ja usundilise mõtlemise vahel, ehkki paljud vanemad kombesed ja traditsioonid on inimeste mälus siiski kinnistunud (Tamm 2011: 69).

Saunakultuuris toimunud muutuste põhjuseid võib välja tuua mitmeid. Kõige üldisemalt on siin kaasa mänginud kõik ühiskondlikud ja kultuurilised muutused, kaasaarvatud üldiselt muutunud eluviis (s.h. maal), teadusliku mõtlemise levik ning inimeste maailmapildi muutumine eeskätt ratsionaalseks. Teisalt võib aga välja tuua ka seda, et tänapäeval tuntakse sauna hingestatust just vanemate suitsusaunade puhul, mille levik ei ole Võrumaal enam nii tihe kui see oli veel 20. sajandi esimesel poolel. Epp Tamm toob oma bakalaureusetöö järeldustes välja, et tänapäeva võrokestel on suitsusaunast küllaltki erinev arusaam. Ühelt poolt peetakse seda küllaltki haruldaseks nähtuseks, teisalt aga täiesti loomulikuks osaks selle piirkonna külapildis (Tamm 2011: 68). Kuna puhta sauna puhul ei pruugita saunakultuuri sümboolseid aspekte enam nii väärtuslikena hinnata, võib öelda, et vanema saunakultuuri taandumine algas just korstnaga sauna võidukäiguga 1960ndatest.

Kõike eelnevat arvesse võttes võibki peamise sauna kui püha koha tõlgenduse üle kanda üldisele arusaamale pühaduse kategooriast, mille peamisteks printsiipideks on eraldatus ja ettekujutus piiridest ning piiritagustest. Vaatamata saunakultuuris toimunud muutustele, kirjeldab taoline piiriklassifikatsioon sauna positsiooni nii

endisaegses talupojakultuuris kui ka tänapäeva ühiskonnas. Kui varem oli saun lävi sarkaalse ja profaanse vahel, siis nüüdisajal võib seda pidada läveks kodu ja väljaspool asuva, töö ja puhkuse ning nädala ja nädalavahetuse vahel (Edelsward 1991: 84).

Leian, et minu uurimistöö panus seisneb just süvendatud tähelepanu pööramises sauna pühadusega seotud uskumustele ja rituaalsele kombestikule ning kitsamalt Võrumaa saunakultuuris selles osas aset leidnud muutustele. Viimast muidugi vaid piiratud allikate mahtu silmas pidades. Selleks, et teha põhjalikumaid järeldusi saunakultuuriga seotud uskumuste ja kombestiku muutumisest Võrumaal, on kindlasti vajalikud täiendavad uuringud ka teistes Võrumaa piirkonades. See on huvitav ning rikkalikke uurimisvõimalusi pakkuv teema ning käesolev bakalaureusetöö juhtis tähelepanu vaid mõnele neist võimalustest.

Kasutatud allikad

Kirjandus

- Anttonen, Veikko 1992.** “Püha” mõiste rahvausundi uurimises. – *Akadeemia*, nr 12, lk 2514-2535.
- Edelsward, Lisa Marlene 1991.** *Sauna as symbol: society and culture in Finland*. American university studies, Series XI, Volume 53. New York, et al.: Peter Lang Publishing.
- Eesti rahvakultuuri leksikon 2007.** Koost. ja toim. A. Viires. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Eisen, Matthias Johann 1927.** Eesti vana usk. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Eliade, Mircea 1992.** Sakraalne ja profaanne. Religiooni olemus. – *Vikerkaar*, nr 4-12. [Online] Kättesaadav: <http://tillich.schools.officelive.com/Documents/Mircea%20Eliade,%20Sakraalne%20ja%20profaanne.pdf> (Viimati vaadatud: 18.05.2012)
- Evans, Elisabeth S. 1996.** Ritual. – *Encyclopedia of cultural anthropology*, volume 3. Eds. D. Levinson, M. Ember. New York: Henry Holt, pp. 1120-1123.
- Gennep, Arnold van 1960.** *The rites of passage: a classic study of cultural celebrations*. Chicago: University of Chicago Press.
- Habicht, Tamara 2008.** *Eesti saun*. Tallinn: Valgus.
- Hiiemäe, Mall 1998.** Tähtpäevade aastaring. – *Eesti rahvakultuur*. Koost. ja toim. A. Viires, E. Vunder. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 435-458.
- Hiiemäe, Mall 2010.** *Pühad ja argised ajad eesti rahvakalendris*. Tallinn: Varrak.
- Hufford, David J. 1997.** Medicine, folk. – *Folklore: an encyclopedia of beliefs, customs, tales, music, and art, volume 2*. Ed. T. A. Green. Santa Barbara, California: ABC-CLIO, Inc., pp. 544-551.
- Kuumad ravivõtted 2004.** [Tartu]: Sünnimaa.
- Kõiva, Mare 1995.** Loitsust riituseni. – *Rahvausund tänapäeval*. Toim. M. Hiiemäe ja M. Kõiva. Tartu: Eesti Keele Instituut, lk 175-194.

- Loorits, Oskar 1998.** *Liivi rahva usund 1-3: mit einen Referat: der Volksglaube der Liven*. Tartu: Eesti Keele Instituut.
- Maddock, Kenneth 2010.** Sacred and profane. - *The routledge encyclopedia of social and cultural anthropology*. Eds. A. Barnard, J. Spencer. London; New York: Roudledge, pp. 623-624.
- Masing, Uku 1998.** *Eesti usund*. Tartu: Ilmamaa.
- Mitchell, Jon P. 2010.** Ritual. - *The routledge encyclopedia of social and cultural anthropology*. Eds. A. Barnard, J. Spencer. London; New York: Roudledge, pp. 617-620.
- O'Connor, Cathleen Malone 1997.** Magic - *Folklore: an encyclopedia of beliefs, customs, tales, music, and art, volume 2*. Ed. T. A. Green. Santa Barbara, California: ABC-CLIO, Inc., pp. 519-527.
- Paulson, Ivar 1966.** *Vana eesti rahvausk : usundiloolisi esseid*. Sockholm: Vaba Eesti.
- Pentikäinen, Juha 1997.** Ritual. - *Folklore: an encyclopedia of beliefs, customs, tales, music, and art, volume 2*. Ed. T. A. Green. Santa Barbara, California: ABC-CLIO, Inc., pp. 733-735.
- Siikala, Anna-Leena. 2004.** Kuuluvuspaigad: ajaloo taasloomine. - *Mäetagused*, nr 26, lk 53-68.
- Stevens, Phillips, Jr. 1996.** Magic. - *Encyclopedia of cultural anthropology, volume 3*. Eds. D. Levinson, M. Ember. New York: Henry Holt, pp. 721-726.
- Sõukand, Renata 2005.** Loodus eesti rahvameditsiinis. - *Eesti looduskultuur*. Toim. T. Maran ja K. Tüür. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 55-79
- Taal Kati, Eichenbaum Külli 2010.** Suitsusaun vanal Võrumaal. - *Eesti vaimse kultuuripärandi nimistu*. Kättesaadav: http://www.rahvakultuur.ee/vkpnimistu/index.php?page=Public.Knowledge&area_id=134&id=149 (Viimati vaadatud: 18.05.2012)
- Tamm, Epp 2011.** Suitsusauna teadvustamine vaimse kultuuripärandina Võru valla elanike seas. Bakalaureusetöö.
- Tedre, Ülo 1998.** Inimelu kesksed sündmused. - *Eesti rahvakultuur*. Koost. ja toim. A. Viires, E. Vunder. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 409-433.
- Torp-Kõivupuu, Marju 2003.** *Surmakultuuri muutumine ajas: ajaloolise Võrumaa matusekombestiku näitel*. Tallinn: Tallinna Pedagoogika Ülikooli kirjastus.

- Troska, Gea, Viires, Ants 1998.** Ehitised ja taluõued. – *Eesti rahvakultuur*. Koost. ja toim. A. Viires, E. Vunder. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 269-324.
- Valk, Ülo 1998a.** Inimene ja teispoolsus eesti rahvausundis. - *Eesti rahvakultuur*. Koost. ja toim. A. Viires, E. Vunder. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 485-511.
- Valk, Ülo 1998b.** Ristimise tähendus eestlastele. – *Sator 1: artikleid usundi ja kombeloost*. Toim. M. Kalda ja M. Kõiva. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 137-156.
- Väike pärandikultuuri käsiraamat 2007.** Toim. T. Meikar. Tartu: Eesti Loodusfoto.
- Õunapuu, Piret 2001.** *Pühad ja kombed*. Tallinn: Tänapäev.
- Õunapuu, Piret 2003.** *Eesti pulm*. Tallinn: Tänapäev.

Arhiivmaterjalid

E – Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogu

ERA – Eesti Rahvaluule Arhiivi kogu

H – Jakob Hurda rahvaluulekogu

KV – küsimuskavade vastused

KKI - Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluule sektori rahvaluulekogu

RKM – Eesti TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. (Riikliku) Kirjandusmuuseumi (nüüd Eesti Kirjandusmuuseumi) rahvaluule osakonna rahvaluulekogu

Intervjuud

Tartu Ülikooli etnograafiliste välitööde praktika käigus Urvaste vallas 26.06-01.07.2011 kohalike elanikega tehtud intervjuud. Intervjuude transkriptsioonid autori valduses.

Summary

Sauna as a sacred place and the related customs: An analysis of archival sources and fieldwork materials from Võrumaa.

In the Estonian culture the sauna has had both spiritual and practical functions. Sauna does not only signify the typical bathing place. It is also related to numerous customs, traditions, beliefs, habits and oral history, creating this way a cultural phenomenon of great diversity. This thesis focuses on the spiritual side of the sauna culture. It is based on the understanding of sauna as a sacred place and the ritual customs related to it. The aim of this research was to investigate the significance of the sauna as a sacred place in older peasant culture in Estonia in general and show how the beliefs and customs related to it have changed by today.

My research is based on two kind of sources. Firstly I have used archive materials from the Estonian Folklore Archive. These are short and descriptive religious texts that have been gathered from various card catalogs of the archive. These texts originate mainly from the 19th century and the first half of the 20th century (a few from the second half of the 20th century as well). Secondly I have used interviews that were taken during the ethnographic fieldwork of University of Tartu in the summer of 2011. These were carried out in Urvaste municipality, Võru county⁹. The aim of the fieldwork was to obtain an overview of the current situation of Võrumaa sauna culture, but also to map and date the old smoke saunas. I have only used selected segments from the transcriptions of the interviews that are related to the topic. The thesis has been geographically delimited to Võrumaa, because the spread of saunas has always been most intense in this area. So the local sauna culture and beliefs and customs related to it are also much colorful than elsewhere in Estonia.

⁹ The borders of historical Võrumaa and current Võrumaa are not the same any more. Historical Võrumaa covers a bit larger area. Võru County is a current administrative district and it is the core of the imaginary historical Võrumaa.

Sauna as a sacred place has been looked into from two aspects. Firstly, I focused on the fact how sanctity of sauna was shown by its anomaly, attributes, connection with supernatural and the significance in the Estonian folk belief in general. Secondly, how the sanctity of sauna was shown by the ritual acts carried out there, such as healing, rites of passages and association with calendar customs.

The archive materials showed that sauna has been a very sacred place in a former peasant culture in Estonia. It was separated from the profane by many different ways. For example, sauna has been compared to church and the behavior there was regularized by certain rules. Thanks to the sanctity attached to it, it has been involved to many religious and magical activities. For a long time sauna was the best and the only place for healing and nursing. It also has had a major roll in rites of passages. For example, sauna was a common place to give birth, it also was a part of the wedding customs and funeral customs. Finally, sauna has been associated with many calendar customs, like Christmas and Midsummer Day.

Interviews revealed that many of these customs are changed or even vanished by now. Although people are aware of the sanctity of sauna, its meaning and usage has changed a lot. For example, people do believe in the healing functions of sauna, but today, this tradition has been displaced with medical science. The association with the rites of passage has vanished totally. People in Võrumaa may still know somebody who has born in sauna but these people are more than 50 years old by now. Some calendar customs are still a part of sauna culture today, but they don't have the same meaning any more. According to the scientific worldview, many beliefs and customs have new reasons today, so that they can be acceptable for rational thinking. So, understanding of sauna as a sacred place is not a widespread folk belief in this community any more. It is rather a conscious desire to preserve ancient customs and traditions.

Lisad

Lisa 1

Võrumaa ajaloolised kihelkonnad ja tänapäeva vallad

(http://www.rahvakultuur.ee/vkpnimistu/protected/Pages/Files/5abe3fb6-adbe-c309_VÄrumaa%20kaart.pdf?PHPSESSID=fljenihhvifh2qbnfcrsb4db3)

Lisa 2

Saunade levikukaart Eestis 1960ndatel aastatel

Joon 28. Suitsusaunad Eestis 1960-ndatel aastatel. Levikukaart. I – ehitatud enne 1940. a, II – ehitatud aastatel 1940–1970.

(Habicht 2008: 54)

Lisa 3

2011. aasta Tartu Ülikooli etnograafilistel välitöödel kasutatud küsimuskava

KÜSIMUSKAVA – SAUNAD VÖRUMAAL

ÜLDISED KÜSIMUSED

- Millal on teie pere saun ehitatud (kui täpset aastat ei tea, siis kümnend)?
 - Kes ehitas (saunameistri/meistrite nimi/nimed ja taust kui on teada)?
- Milline on teie pere saun (v saunad – kui on mitu)? (eesti- või soome saun; suitsusaun; muu...)
 - o Kui on olnud vana suitsusaun kunagi, mis on ehitatud ümber „puhtaks saunaks“ siis küsida, millal ehitati ümber ja mis põhjustel?
 - o Juhul kui on juhtunud, et vana suitsusaun põles maha, siis kas uus saun ehitati vana asemele? Milline (suitsusaun v „puhas saun“)?
- Kas sauna asukoht on kuidagi oluline? (asukoht teiste hoonete suhtes; veekogu lähedus; et oleks ühenduses mõne muu hoonega; see, et on ehitatud vana sauna kohale)

Kirjeldage oma sauna (oluline, et inimene näitaks ja selgitaks sauna juures asju):

- kui suur
- mis materjalidest ehitatud
- millised on põhiruumid
- põhiplaan sauna sees:
 - o kas on eraldi pesuruum v on üks ruum nii leilitamiseks kui pesemiseks
 - o suitsusauna puhul vaadata, kas on üldse eraldi riietusruum või on ainult üks ruum
 - o kus asub keris ja kus lava
- täpsemalt kirjeldada saunaahju ja kerist (kus asub ahi ukse suhtes; kus on ahjusuu; mis materjalist on tehtud ahi; millised on kerisekivid; kuidas on need asetatud, kus asub veepada (kui ei ole, siis kust sooja vett saadakse?))
 - o milliseid kive teate peetavat headeks kerisekivideks?
 - o kas teate mingeid saunaahju ehitamisega seotud kombeid?
- kust väljub suits (kui on suitsusaun)?
- suitsusauna puhul küsida ka kerise kohal oleva tala kohta
- milline on lava (konstruktsioon, materjal) ja kus asub
- kas ja kus on aken
- põhilised esemed saunas (leilikibu, kausid jm)
- kas olete oma sauna kui ehitise kokkuvõttes rahul? mis võiks olla teisiti?

* Kas teil on säilinud mõni vana foto oma suitsusaunast?

[juhul kui on paluda näha ja kontakti – telefon v e-post; seda on vaja Võro Seltsi ja Võro Instituudi eestvõttel tehtava filmi jaoks suitsusaunadest Võrumaal]

SAUNASKÄIMISE AEG, SAUNAAHJU KÜTMINE

- Kui sageli köetakse teie peres sauna? Mis nädalapäevadel seda tehakse?
- Kes kütab teie peres sauna? Kust on pärit tema teadmised saunakütmise kohta?
- Kas on ka mingid kindlad pühad v tähtpäevad kui te erakorraliselt sauna kütate (nt jaanipäev, jõulud; pulmad)? Põhjendage, miks just siis?
- Millistel puhkudel te veel sauna kütate (nt haiguste ravimiseks; pärast rasket tööpäeva; reisilt tulles; külalistele jm)?

- Kas kütate sauna ka muuks otstarbeks peale pesemise? Millised need on (liha suitsetamine vm)?
- Kas kasutate sauna ainult oma perega v käivad teil ka teised saunalised? Kui, siis kes (naabrid, sugulased, sõbrad, tuttavad ...)?
- Kas teil on vahel tavaks ka nõ külakorda saunas käia (nt naabritel kordamööda, mitme pere peale vaheldumisi kütta)?
- Kas on veel mingeid ettevalmistavaid töid, mida enne sauna tuleb teha (nt vee kandmine)? Kes neid teeb?
- Milliste puudega Te saunahju kütate? Kas eelistate mõnda kindlat puuliiki teisele? Miks? Millise puuga sauna ei tohiks kütta? (nt saunahjus võidakse ka mingeid jändrikke ära kütta)
- Kirjeldage saunahju kütamise käiku?
 - o Kui kaua kütmine kestab?
 - o Kui tihti on vaja käia puid juurde panemas/ahju segamas vms?
 - o Kui kuumaks sauna kütate?
 - o Kui kaua teie saun kuum püsib?
 - o Kui ma saunast tulen, siis isa alati küsib, et "kas oll iks lämmi?" või "kas oll iks kuuma kah?" ja siis meie kiidame, et hästi kuum oli, ühesõnaga, näib, et saunakütja vist tunneb uhkust et ikka hullult kaua peab see saun hästi kuum püsima.]
- On teil tavaks ka enne saunatamisega alustamist ukсед lahti leili visata (et "karmu ei oleks"?)

- Rääkige mõni huvitav saunakütmisega seotud lugu oma v kellegi teise kogemusest?

SAUNASKÄIMINE: TAVAD

- Kes käivad teie peres koos saunas, milline on saunas käimise järjekord (kogu pere, mehed-naised eraldi)?
- Kas on vahet saunaskäimise kestuses (nt mehed v vanemad pereliikmed kauem)?
- Olete kuulnud, et saunaskäimise aeg on seotud ka mingite uskumustega? Millistega? (nt et pärast keskööd ei tohi minna, siis tuleb kurat v vaimud sauna)
- Kas teie peres peavad kõik pereliikmed saunast ühtemoodi lugu? Kui on mingid erinevused, siis kas need on
 - o põlvkondade vahel? (teie pere laste suhtumine sauna)
 - o meeste-naiste vahel?
- Kuidas on saunaskäimine tavad teie peres aja jooksul muutunud?
- Milline on Teie arvates sauna raviotstarve?

- Milliseid saunaga seotud uskumusi on rahvas rääkinud?
- Milliseid lugusid saunavaimudest v – haldjatest olete juhtunud kuulma?
- Milliseid saunaga seotud käske ja keelde olete kuulnud? (nt saunas ei tohi vilistada v vanduda; täis kõhuga ei minda sauna vm)
- Kas olete kuulnud ka mingeid saunasõnu, mida lausutakse sauna minnes? saunast tulles? laval olles?
- Kas olete kuulnud mingeid ütlusi saunaskäimise kohta? Mõnda laulu?

VIHAD, VIHTLEMINE

- Kust te saate oma saunavihad?
- Kui ise teete, siis mis ajal teete oma saunavihad? Miks just siis? (Juhul kui ise ei tee, siis küsida, kust saadakse, kes teeb)

- Kes käivad teie peres vihaoksi toomas? Kus te vihtu valmistate?
- Millest peale kaseokste veel vihtu teete? (nt tamm, kadakas)
- Kes on teie peres vihategija? Kust on pärit tema vihategemise oskused?
- Kirjeldage täpsemalt viha tegemist.
- Kui palju vihtu tavaliselt korraga teete? (kui palju aastas umbes kulub)
- Kus te vihtu kuivatate? (või säilitate – juhul kui nt sügavkülmas)
- Kuidas valmistate viha ette vihtlemiseks (leotamine kuumas v külmas vees; kerisel sopsutamine? vm)
- Mida teete vihaleoveega?
- Kas teie peres vihtlevad kõik või ainult osad pereliikmed? Millised on erinevused?
- Kas teie saunas on igal saunalisel oma viht v on ühiselt kasutatavad vihad? Mitu korda ühe vihaga saunas käite?
- Mida teete vanade vihtadega?

- Kirjeldage oma vihtlemise kogemust. (vihtlemise järjekord – millistest kehaosadest alustate? on teil mingid kindlad rituaalid vihtlemisel)
- Kas teie peres on kombeks üksteist vihelda? Kes keda? Kuidas?
- Kui vanalt on teie peres hakatud lapsi vihtlema? Kuidas (kui kuidagi teisiti kui täiskasvanute puhul)?
- Milline raviotstarve võiks vihtlemisel olla? (nt mõnel vihal eriline toime mõne haiguse puhul)
- Olete kuulnud kasutatavat mingeid vihtlemissõnu? Milliseid? (Kes neid lausub - vihtleja; viheldav?)
- Olete kuulnud mõnda ütlust seoses viha tähtsusega saunas? (nt “sauna ei minda ilma vihata”)

LEILITAMINE JA PESEMINE

- Kirjeldage oma saunaskäimist: (leilitamine-pesemine-loputamise-jahtumine)
 - o on teil mingid isiklikud eelistused ja tõekspidamised nende tegevuste puhul?
- Kust pärinevad teie leilivõtmisoskused?
- Kui kaua tavaliselt leili võtate? Kirjeldage täpsemalt oma leilitamise kogemust?
- Kuidas viskate leili? (millise nõuga, külma v sooja veega; kas lisate leiliveele ka mingeid lisandeid? milliseid?)
- Kuidas käite keha jahutamas leiliruumist välja minnes (saunas külma veega loputades; õues; tiigis; talvel lumes v jääaugus)?
 - o Millised on siin eri pereliikmete harjumused?
- Kas teie peres on kombeks pesta teistel saunalistel selga? Kes kellel?
- Milliseid pesemise vahendeid saunas kasutate? (erinevuseed duši all käies kasutatavast?)
 - (vajadusel täpsustada, kus pestakse (pesuvesi kausis pingil; dušš pesuruumis)?)
- On peale vihtlemise veel mingeid keha hooldamise viise, mida just saunas teete (nt massaaž, meega määrimine vm)?
- Kas teil on saunast lahkudes ka mingid omad tavad kuidas saun endast maha jätta (nt kuidas asetada vihad; kuidas kausid; mingi ütlus vm)?
- Mida teete pärast saunast tulekut? Kuidas puhkate?
- Olete kuulnud mingeid keelde, mida pärast sauna ei tohiks teha (nt mingid tööd)?
- Kas ja millal pärast saunast tulekut sööte?
- Kas teie peres valmistatakse saunapäevaks ka mingeid kindlaid sööke? Milliseid?
- Mida tavaliselt saunatades ja pärast sauna juuakse teie peres?

- Olete kuulnud ehk mõnda huvitavat leilitamise-vihtlemisega seotud lugu (v on oma kogemusest rääkida)?

SAUN, VÕRUMAA, KOHALIK IDENTITEET

- Kui palju teate ümbruskonnas olevat suitsusaunu?
 - o Kas teate ümbruskonnas nimetada kedagi, kes on endale hiljuti suitsusauna ehitanud? (kontakti küsida)
- Kas teate ümbruskonnas nimetada mõnda erilist sauna (nt koobassaun; indiaani saun vm)? (kontakti küsida)
- Kas teate ümbruskonnas nimetada mõnda kohaliku saunakombestiku head tundjat? (kontakti küsida)
- Kas teate nimetada ümbruskonnas mõnda head saunameistrit? Aga suitsusauna kerisahju meistrit? Head kerisekivide tundjat? (Kui võimalik, võiks anda nende kontaktid.)

- Kas kolhooside ajal oli siinkandis ka mõni ühissaun? Kus? Milline?
- Kui palju on teie külas/naaberkülades nõukogude ajal ehitatud saunu/saunsvilaid?
- Mida mõeldakse teie kandis soome sauna all? Millised on selle tunnused? (s.h. ahi)

- Milline on Teie arvates saunakultuuri hetkeseis Võrumaal? Millised muutused on siin viimastel aastatel toimunud?
- Kas peate suitsusauna kuidagi Võrumaale eriti iseloomulikuks?
 - o Kas see eristab kuidagi võrumaalasi teistest eestlastest?
- Millisena tundub teile saunakultuuri tulevik Võrumaal?
 - Mida on selleks tehtud, et suitsusaunas käimise traditsiooni edendada?
 - Mis võiks ohustada suitsusaunade ja suitsusaunas käimise tava säilimist tulevikus?
 - Kas suitsusauna traditsioon siinkandis võiks jätkuda? Mida selleks peaks tegema?